

TEFSİRLERDE KAYNAK GÜVENİLİRLİĞİ SORUNU; ELMALILI ÖRNEĞİ

SOURCE RELIABILITY PROBLEM IN TAFSIRS EXAMPLE OF ELMALILI

AHMET SAİT SICAK

DR. ÖĞR. ÜYESİ. MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ, İLAHİYAT FAKÜLTESİ, TEFSİR ANABİLİM DALI.
assicak@mku.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-5161-9191>

RECEP BİLGİN

DR. MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI.

recepbilgin69@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-2858-3039>

 <http://dx.doi.org/10.29228/k7auifd.10.6>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
27 Nisan / April 2019

Kabul Tarihi / Accepted
17 Haziran / June 2019

Yayın Tarihi / Published
Haziran / June 2019

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Haziran / June

Atıf / Cite as: Sıcak, Ahmet Sait – Bilgin, Recep, "Tefsirlerde Kaynak Güvenilirliği Sorunu; Elmalılı Örneği [Source Reliability Problem in Tafsirs Example of Elmalılı]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 6/10 (Haziran/June 2019): 149-187.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey. All rights reserved.
For Permissions

ilahiyyatdergisi@kilis.edu.tr

TEFSİRLERDE KAYNAK GÜVENİLİRLİĞİ SORUNU; ELMALILI ÖRNEĞİ¹

Öz

Tefsirlerde kaynak güvenilirliği sorunu dolayısıyla aktarılan bilginin bağlayıcılığına dair problemler ilk dönem tefsir rivayetlerinin isnad açısından mevkûf ve maktû olmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu sorun sonraki dönemlerde müfessirlerin, kendilerinden önceki tefsirlerden yaptıkları alıntılarda da ilk kaynaklara inmemeleri veya bilginin doğruluğunu tespit konusunda titiz davranmamaları sonucunda genel bir yönelim halini almıştır. Bu durum akademik kaygıların yanı sıra tefsir eserleri başta olmak üzere doğruluk ve mevsukiyetiyle değer kazanan İslami literatürün kaynak güvenilirliği açısından gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır. Son zamanlarda klasik tefsirler üzerine yapılan tahkik ve tahrir faaliyetlerinin yanı sıra müellifin belirttiği kaynaklara ulaşma (azv/isnad) çalışmalarına gösterilen yoğun ilginin de bu sebeple olduğu söylenebilir.

Türkiye’de Latin harfleriyle neşredilen ilk tefsir olma özelliğini taşıyan Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın (1878-1942) *Hak Dini Kur’an Dili* isimli tefsiri de birçok kaynaktan yararlanılarak telif edilen özgün bir eserdir. Yazır, eserinin mukaddimesinde en fazla istifade ettiği kaynakları zikretmiş ve hangi durumlarda kaynaklara yer verip-vermeyeceğine dair metodunu açıklamıştır. Ayrıca bunu tefsirinde tatbik ederek kaynak verme konusundaki hassasiyetini göstermiştir. Eserlerin kaynaklarının değerli oluşu hakkındaki farkındalık, *Elmalılı Tefsiri* üzerine bugüne kadar yapılan çalışmaların hemen hepsinde devam etmiş az veya çok onun istifade ettiği kaynaklara değinilmiştir. Yazır’ın bu konudaki hassasiyetine ve üzerine yapılan çalışmalarda Elmalılı’nın kaynaklarının dikkate alınmasına rağmen *Hak Dini Kur’an Dili*’nin kaynakları hakkında birçok yanlış ve hatayla karşılaşılmaktadır.

Bu makale; Elmalılı’nın kendinden önceki tefsirlerden tevarüs ettiği, kendisinin zuhülen düşüştüğü, tebyiz (temize çekme) çalışmaları sırasında oluşan, tefsirin Latin harflerine çevrilmesinde ve yapılan sadeleştirmelerde ortaya çıkan ayrıca Elmalılı’nın tefsirinin kaynaklarını konu alan çalışmalarda yer alan hataların tespitini amaçlamaktadır.

Anahtar Kelime: Tefsir, Hak Dini Kur’an Dili, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Kaynak, Hata, Yanlış, Güvenilirlik, Azv, İsnad.

SOURCE RELIABILITY PROBLEM IN TAFSIRS; THE EXAMPLE OF ELMALILI

Abstract

The problem of source reliability in the commentaries was revealed by the fact that the narrations of the first period tafsirs were mawkuף and maqtu hadiths in terms of isnad (chain of authority). In the subsequent periods, the quotations made by mufassirs from previous tafsir books, and not tracing the first sources, also not being meticulous about determining the accuracy of the information started to be a general tendency. In addition to academic concerns, this situation necessitates the revision of Islamic literature, which has gained value with its truth, specifically with tafsir works. It can be said that the intense interest in the researches (tahqiq) and investigations (takhrij) on the classical tafsirs has been created for this reason.

In Turkey, carrying the distinction of being the first tafsir printed in the Latin alphabet Elmalılı M. Hamdi Yazır’s (1878-1942) True Religion Quran Language (*Hak Dini Kur’an Dili*) is also an original interpretation of copyright works that are ben-

¹ Bu çalışma, 12-14 Nisan 2019 tarihinde Antakya’da yapılan 5. *Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi*’nde Ahmet Sait Sıcak ve Recep Bilgin tarafından sunulan “Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın Hak Dini Kur’an Dili İsimli Tefsirinde Kaynakça Gösteriminde Düşülen Hatalar” adlı bildiriinden istifade edilerek ve geliştirilerek hazırlanmıştır.

efiting from many sources. Yazir, in the introduction of his work, in addition to the resources he benefited the most in the outcome of the work also explained the method of whether or not to give place to resources in a work. He showed his sensitivity to the issue by applying these methods to his tafsir. The awareness of the value of the resources of the works has been continued in almost all of the works done so far on Yazir's tafsir. Despite the fact that he was very sensitive on this respect and resources are taken into consideration in the studies made about his work, many errors are encountered about the sources of the Hak Dini Kur'an Dili.

The aim of this study is to determine the errors in Yazir's studies on the sources of tafsirs, which emerged during the translation of the tafsir into Latin letters and the simplification of the tafsir, and also to determine the errors in the works that are about the sources of the Elmalili tafsir.

Keywords: Tafsir, Hak Dini Kur'an Dili, Elmalili Muhammed Hamdi Yazir, Source, Error, Wrong, Reliability, Verification, Azw, Isnad.

GİRİŞ

İlmî çalışmalarda bir eserin içerdiği bilgilerin yanı sıra bu bilgilere hangi kaynaklardan ulaşıldığının doğru bir şekilde belirtilmesi de önem arz etmektedir. Bu durum İslamî kaynaklar özelinde bilginin değerinin/otantikliğinin tespiti manasına gelmektedir. Buna ek olarak farklı alanlarda uzman ve hüccet olarak kabul edilmiş kişilerin sözlerini nakletme açısından da bilgiye değer kazandıran bir unsurdur. Aynı zamanda bilgi sahibinin emeğine saygı olarak da kabul edilebilecek bu tavır günümüz terminolojisi ile intihali (plagiarism) önlemenin de en etkin metodudur.

İlk dönem tefsir rivayetlerinin isnad açısından problemlili oluşuna değinerek “Üç şeyin aslı yoktur: Tefsir, melâhim (büyük olaylar ve savaşlar hakkındaki destanlar), meğâzi (kahramanlık hikâyeleri).”² dediği rivayet edilen Ahmet b. Hanbelî (ö. 241/855) doğrulayan bazı nakillerin tefsir ilminin tedvininden sonra oluşan literatür içerisinde de yer bulduğu görülür. Hatta tefsir geleneğinde kimi müfessirlerin kendinden önceki tefsirlerden yaptıkları alıntılarda da ilk kaynaklara inme veya bilginin doğruluğunu tespit etme konusunda titiz davranmadıklarına şahit olunur. Hatta bu yaklaşım

² Ebû Ahmed Abdullah b. 'Adî el-Cürçânî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 1: 212; Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb Bağdadî, *el-Câmi' li-ahlâkî'r-râvi ve âdâbü's-sâmi'*, thk. Mahmûd Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-Meârif, 1403/1983), 2: 162. Halid er-Rabât - Seyyid İzzet İd, *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmâm Ahmed* (Feyyûm: Dârü'l-Felâh, 1430/2009), 13: 440. “Elbette bu söz tefsirle ilgili sahih rivâyetlerin olmadığı mânasına gelmemektedir. Çünkü sınırlı sayıda da olsa sahih ve merfu' rivâyetler mevcuttur. Bununla birlikte genelde Ahmed b. Hanbelî'nin bu sözü; tefsir rivâyetlerinin çoğunun tâbiine ait olup, bunların muttasıl bir senetten yoksun bulunduğu, sahâbeye kadar sahih bir senetle ulaşan hadisler içinde hüccet olabilecek merfu' hadislerin oldukça az olduğu şeklinde yorumlanmıştır.” İlgili kaynaklar ve ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Sait Sıcak, *Kur'an Tefsirinde Öznellik* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 150.

genel bir yönelim halini alır. Bu durum tefsir usûlü ve tarihine dair eserlerde, rivayet tefsirinin zaafı olarak kaynak güvenilirliğinin; (a) senedlerin hazfedilmesi dolayısıyla senetsiz ve tahkiksiz rivayetlerin tefsirlerde bulunması, (b) uydurma rivayetlerin tefsire sokulması ve (c) İsrâiliyâta yer verilmesi şeklinde tespit edilen temel üç sebepten³ birisi olarak belirlenmesini sonuç verir. Bu sebepler her ne kadar dirayet yönteminin zaaf noktalarını⁴ oluşturmasa da rivayet yönteminin kullanıldığı dirayet ağırlıklı tefsirler için de geçerlidir.⁵ Kaynak güvenilirliği hususunda hâle mutabık olarak rivayet ve dirayet ağırlıklı tefsirler için belirlenen bu zaaf, akademik kaygıların yanı sıra tefsir eserleri başta olmak üzere doğruluk ve mevsukiyetiyle değer kazanan İslami literatürün yeniden gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır. Son zamanlarda klasik tefsirler üzerine yapılan tahkik ve tahrir faaliyetlerinin yanı sıra müellifin belirttiği kaynaklara ulaşma (azv/ismad)⁶ çalışmalarına gösterilen yoğun ilginin de bu sebeple olduğu söylenebilir.

Türkiye’de Latin harfleriyle basılmış ilk tefsir⁷ olma özelliğini taşıyan Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın (1878-1942) *Hak Dini Kur’an Dili* isimli tefsiri de kendi ifadesiyle “Arabca muayyen bir tefsir kitabının tercemesi değildir” ve birçok kaynaktan yararlanılarak telif edilen özgün bir eserdir. Yazır, tefsirinin mukaddimesinde, eserinde kullandığı kaynaklar arasında “daima nezdimde bulunan me’hazler” (kaynaklar) tanımlamasıyla 10 eseri açıkça zikretmiştir. Buna ek olarak hangi durumlarda kaynaklara yer verip vermeyeceğine dair metodunu açıklayarak ve bunu tefsirinde tatbik ederek kaynak verme konusundaki hassasiyetini göstermiştir. Bunun yanı sıra o,

³ Muhammed Abdülazîm Zürcânî, *Menâhilü’l-irfân fi ulûmi’l-Kur’an* (Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbi el-Halebî, ts.), 2: 23-28; 2015, 2: 43-48; Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 1: 115-147; *el-İtticâhâtü’l-münharife fi tefsîri’l-Kur’âni’l-Kerîm devâfi’uhâ ve def’uhâ*, 3. Baskı (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1406/1986), 18; Muhammed b. Muhammed Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyyât ve’l-mevzuât fi kütübi’t-tefsîr*, 4. Baskı (Kahire: Mektebetü’s-Sünne, 1407/1987), 113; Nûre’d-Dîn Muhammed İtr el-Halebî, *Ulûmü’l-Kur’âni’l-Kerîm* (Dimeşk: Dâru’s-Sabah, 1414/1993), 74-77; İsmail Cerrahoglu, *Tefsîr Usûlü* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 225; Mütêhassıs Ulemâ Heyeti, *el-Mevsûatü’l-Kur’âniyyeti’l-mütêhassasa* (Mısır: el-Meclisü’l-’Alâ liş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1422/2002), 294; Muhsin Demirci, *Tefsîr Tarihi*, 41. Baskı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 121-130.

⁴ Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirîn*, I, 199-202; *el-İtticâhâtü’l-münharife*, 20; Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyyât ve’l-mevzuât*, 113-114; Mütêhassıs Ulemâ Heyeti, *el-Mevsûatü’l-Kur’âniyyeti’l-mütêhassasa*, 294-295; Muhammed Abdül Moneim el-Qai’, *el-Eslân fi ulûmi’l-Kur’an* (b.y.: y.y., 1996/1417), 117-118; Demirci, *Tefsîr Tarihi*, 153-155.

⁵ Abdullah Aygün, “Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları”, *Gümüüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8 (2015): 152-153. Bu durum dirayet tefsirlerinin sıhhati için vaz edilen rivayete dayanma şartının sahih rivayete şeklinde anlaşılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Krş. Necmettin Çalışkan, *Habenneke ve Nüzûl Sıralı Tefsiri* (İstanbul: Şule Yayınları, 2017), 169-170.

⁶ Âlûsî’nin tefsiri üzerine belirtilen şekilde yapılan çalışmanın metodu hakkında bilgi için bk. Şihâbüddîn Mahmud Âlûsî, *Rûhu’l-meânî fi tefsîri’s-Seb’i’l-Mesânî* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1431/2010), 1: 71-72.

⁷ İshak Özgel, “Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır’ın Tefsiri ve Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 10/19-20 (2012): 327.

eserin yazımında “İstanbul kütüphanelerinde mevcut olan birçok tefsirlerle ve diğer ulûm-ü fûnun kitaplarına da”⁸ müracaat edildiğini belirtmiştir. Eserlerin telifinde başvuru kaynaklara atfedilen önem, *Elmalılı Tefsiri* üzerine bugüne kadar yapılan çalışmaların hemen hepsinde kendini göstermiştir. Bu durum ilgili çalışmalarda az veya çok onun istifade ettiği kaynaklara değinilmesi şeklinde tezahür etmiştir.

Bu makalede, kaynak verme konusundaki hassasiyetine rağmen rivayet ve dirayet ağırlıklı tefsirlerin zaaf noktalarını oluşturan kaynak verme konusundaki aksaklıklardan bigâne kalamayan Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* isimli tefsirinde kaynak gösteriminde yapılan hataların tespiti amaçlanmaktadır. Bu hataların tespiti, öncelikle *Elmalılı Tefsiri*'nin bütün kaynaklarının teker teker bulunup kaydedilmesini gerektirmektedir.⁹ Daha sonra tespit edilen bu kaynaklara dair *Elmalılı Tefsiri*'nde verilen bilgiler, İslami kaynakları ve müelliflerini ele alan; ricâl ve tabakât'a ait bilgilerin yer aldığı fihrist ve ansiklopedik kitaplarda bulunan verilerle karşılaştırılacaktır. Bu mukayese sonucunda, doğru verilen kaynakların neler olduğunun ortaya çıkarılması ikinci safhayı oluşturmaktadır. Eser isimleri ve müelliflerine dair verilen bilgilerin sonuca ulaşmada yeterli olmadığı durumlarda, içeriklerine ulaşılan eserlerde hem doğru bilgiye ulaşılması hem de ulaşılan bilgilerin doğrulanması için gerek görüldüğünde içerik karşılaştırmasına başvurulmaktadır. Bu evreleri müteakiben rahatlıkla doğrulanmayan veya üzerinde bir şüphe oluşan kaynakların tekrar tüm ayrıntılarıyla incelenmesi ilk kaynak eserlerden aktarılan bilginin, izlerinin takibiyle diğer kaynaklara kronolojik olarak nasıl nakl olduğunun tespiti *Elmalılı Tefsiri*'nde kaynak gösteriminde yapılan hatalara ulaşılmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla takip edilen merhaleler; hata ve yanlış bulma maksadıyla değil kaynaklara dair doğru bilgilere ulaşma sürecinde istisnai olarak rastlanılan hata ve yanlışların ayrıca değerlendirilmesini nitelemektedir.

Tefsirin kaynaklarına dair düşülen hataları tespit etmek için yapılan çalışmanın hangi nüsha esas alınarak gerçekleştirilmesi gerektiği de önemli bir husustur. *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinin yazımından günümüze kadar geçen yaklaşık bir asırlık süre içerisinde bu esere dair oluşan büyük bir literatürle karşılaşmaktadır. Yapılan çalışma aynı zamanda bu literatürün tespitini de gerekli kılmaktadır. Elmalılı'nın tefsirine dair; ilk müsveddeler,

⁸ Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1971): I, Mukaddime, 20.

⁹ İki yıl süreyle yapılan okuma ve tetkikler sonucunda tarafımızca Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* isimli tefsirinin kaynakları tespit edilmiştir. Bu çalışma daha sonra makale olarak yayımlanacaktır.

bu müsveddelere dair tebyiz (temize çekme) faaliyetleri, bu faaliyetler sonucunda oluşan *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinin el yazması nüshaları, Osmanlıca nüshanın Latin harflerine çevrilmesi ile ortaya çıkan orijinal baskı ve Latin harfleriyle basılan bu nüsha veya Osmanlıca nüshalar esas alınarak yapılan orijinal baskılar ve sadeleştirmeler bu literatür arasında zikredilebilir. Araştırmanın ortaya koyduğu sonuçların doğruluk değerini arttırmak için *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinin Elmalılı tarafından yazılan müsveddeleri, tebyiz edilen el yazması nüshaları, Osmanlıca ve Latin harfleriyle neşredilen baskıları gözden geçirilip ayrıca değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Çalışmanın güncelliğini arttırmak açısından ise *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinin sadeleştirmeleri de araştırma kapsamına alınmıştır. Böylelikle hem bu çalışmaların orijinal metne uyumları ve akademik olarak yetkinlikleri hem de ilim ve kültür dünyasına katkıları ortaya çıkarılmış olacaktır. Elmalılı ve tefsirinin kaynaklarını konu alan veya bu konuya değinen eserler de araştırma kapsamına dâhil edilerek kaynak verme hususunda gelişen imkânların doğru bilgiye ulaşmadaki başarıyı etkileyip etkilemediği veya hata da araştırmacıların bu imkânları eserlerine yansıtıp yansıtamadıkları tespit edilmiş olacaktır. Yapılan çalışmanın ikinci merhalesinde *Hak Dini Kur'an Dili* isimli tefsirin kaynaklarına dair verilen bilgilerde rastlanılan hata ve yanlışlar bu tefsir üzerine oluşan literatürde de araştırılacaktır. Çalışma, mezkûr literatürde kaynak veriminde yapılan hataların tespit edilmesiyle tamamlanacaktır.

Kaynak gösterimi sürecinde ortaya çıkan ve doğru bilgi içermeyen ifadelerin bir kasıt olmadıktan sonra yanlış olarak değil de her müellifin maruz kalabileceği hatta tüm gayretlerine rağmen azade kalamayacağı hatalar şeklinde tanımlanması gerekmektedir. Nitekim Müzenî (ö. 264/878), İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) huzurunda onun "er-Risâle" adlı eserini seksen defa okuduğunu, her seferinde de İmam Şâfiî'nin kitapta başka bir hata bulduğunu ve bu durum üzerine; "İşte böyle, Allah kendi Kitâb'ından başka bir kitabın mükemmel ve hatasız olmasını hoş karşılamadı"¹⁰ dediğini nakletmiştir.

1. ELMALILI TEFSİRİ'NE DAİR LİTERATÜR

Hak Dini Kur'an Dili adlı tefsirde kaynak gösteriminde rastlanılan hataların kime ait olduğunu tespit, hangi nüshanın esas alındığına bağlı olarak değişiklik arz edebilmektedir. Böylelikle rastlanılan hataların yazım süre-

¹⁰ Ebû Kâsım Ahmet Mehravânî, *el-Fevâidü'l-müntehabe es-sihâh ve'l-garâib: Mehravâniyyât*, Tahrîc: Hatib el-Bağdâdî (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyyetü bi'l-Medineti'l-Münevvere, 1422/2002), 1: 24.

cinde de var olup olmadığı mevcut baskıların haricinde el yazması metinlere ulaşılmasını gerekli kılmaktadır. Var olan yanlışlar Elmalılı'nın el yazması müsveddelerinde veya bu müsveddelerin tebyiz sürecinde meydana gelebileceği gibi Osmanlıca orijinal metnin Latin harflerine dönüştürülme sürecinde de ortaya çıkmış olabilir. Bu sebeple kaynakçaya dair hatalar, Elmalılı'nın düştüğü hatalar yerine; Elmalılı'nın el yazması müsveddelerinde, *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinin Osmanlıca tıpkıbasımında, farklı baskılarına ait metinlerde, hazırlanan kaynakçalarda ve tefsirin kaynaklarına dair akademik çalışmalarda ortaya çıkan hatalar olarak isimlendirilebilir.

Tefsirde rastlanılan hatalara geçmeden önce ilgili literatür künyeleriyle aktarılacaktır. Bu kaynakları etraflıca tanıtmak farklı bir makale konusunu¹¹ teşkil edecek keyfiyette olduğu için mezkûr kaynaklara dair verilecek bilgiler olabildiğince kısa tutulmaya çalışılacaktır.¹² Tanıtılacak literatür, hataların *Elmalılı Tefsiri*'nin metni üzerinden tespitine imkan tanıyan 23 eser ve *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinin kaynakları hakkında bilgi veren ve bu bilgiler üzerinden hataların tespitine imkan tanıyan 8 çalışmadan oluşmaktadır.

1.1. Elmalılı'nın El Yazması Müsveddeleri

1. Elmalılı'nın metrukâtı içerisinde tefsire dair yaklaşık bin yapraktan oluşan koleksiyon

2. Necmi Atik, "Elmalılı'nın "Hak Dini Kur'an Dili" Adlı Tefsiri'nin Mukaddimesi'nin Edisyon Kritiği", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 6 (2016): 99-131.

1.2. Mahmut Bedrettin Yazır'ın Tebyiz Ettiği (Temize Çektiği) Nüshalar

1. Aziz Mahmûd Hüdâyi Vakfı Nüshası
2. Süleymaniye Kütüphanesi Nüshası
3. İstanbul Müftülüğü Arşivleri Nüshası¹³

¹¹ Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın *Hak Dini Kur'an Dili* isimli tefsirine dair oluşan literatür ve bu eserlere ait özelliklerin tanıtımı ayrı bir çalışma konusudur. Ayrıntılı bilgi için bk. Recep Bilgin - Ahmet Sait Sıcak, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili İsimli Tefsirinin Müsveddeleri, Tebyizi, Mahtut Nüshaları, Latin Harfleriyle ve Osmanlıca Baskıları" 5. *Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi Tam Metin Kitabı*, ed. Sedat Cerci - Nurlan Akhmetov (Türkiye: İksad Publications, 2019), 623-630.

¹² İlgili eserlerden diğer nüshalarla karşılaştırılacak olanları kodlanacaktır.

¹³ Makale yazım sürecinde müftülük arşivlerinde çıkan yangın sonrası yapılan tadilat nedeniyle bu nüshaya ulaşamadımıştır.

1.3. Elmalılı Tefsiri'nin Osmanlıca Tıpkıbasımları

1. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Âsîtâne Yayınları, 1995-1996, 1998.¹⁴
2. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015. (kod Yazır, 2015)

1.4. Elmalılı Tefsiri'nin Latin Harfleriyle Orijinal Baskıları

1. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Ebuzziya Matbaası, 1935-1939.
2. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Nebioğlu Basımevi, 1960.
3. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Yayınevi, 1971. (kod Yazır, 1971)
4. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Bedir Yayınları, 1993.
5. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Hazırlayan Heyet: Ahmet Altıntepe, Faruk Köse, Abdullah Dai, H. Torlak, A. Hülya Demirci, F. Z. Akgündüz. İstanbul: Yenda Yayınları, 2014.¹⁵
6. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2016.

1.5. Elmalılı Tefsiri Üzerine Yapılan Sadeleştirmeler

1. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Sadeleştirilenler: M. Nur Çetin, Taha Parlar, İdris Şen, Mesut Okumuş, Mevlüt Uyanık, Orhan Atalay, Yusuf Canpolat, Alim Gür. İstanbul: Çelik-Şura Yayınları, 1993. (kod Yazır, 1993)
2. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*. Sadeleştirilenler: Selahattin Kaya, Cahit Baltacı, Durali Yılmaz, Kerim Aytakin. İstanbul: Eser Neşriyat, 1992-1993. (kod Yazır, 1993b)
3. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*. Sadeleştirilenler: İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Bolelli-Abdullah Yücel. İstanbul: Azim Yayınları, 1992, 2007. (kod Yazır, 2007)
4. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*. Sadeleştiren:

¹⁴ Yusuf Ziyaeddin Subaşı, -Âsîtâne Yayınları Sahibi- "Elmalılı'nın Mahtut Kopyaları" konulu görüşme, İstanbul: (08.03.2019).

¹⁵ Bu çalışma her ne kadar sadeleştirilmemiş denirse de her sayfa altında anlaşılır kılmayı sağlayan kelime sözlüğüne sahiptir.

Sıtkı Güllü, thk. M. Sadi Çöğenli, Nevzat H. Yanık. İstanbul: Huzur Yayınevi, 2003. (kod Yazır, 2003)

5. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili Elmalılı Tefsiri*. Sadeleştiren: Kasım Yayla. İstanbul: Merve Yayınları, 2012. (kod Yazır, 2012)

6. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili Elmalılı Tefsiri*. 4. Baskı. Sadeleştirenler: Lütfullah Cebeci, Orhan Atalay, Sadık Kılıç. Ankara: Akçağ Yayınları, 2013. (kod Yazır, 2013)

7. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Sadeleştiren: Nedim Yılmaz. İstanbul: Hisar Yayınları, 2011. (kod Yazır, 2011)

8. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili Elmalılı Tefsiri*. Düzenleyen: Hamdi Döndüren. İstanbul: Çelik Yayınları, 2018. (kod Yazır, 2018)

9. Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*, Hazırlayanlar: Heyet. Harf Information Technology firması tarafından Kur'an-ı Kerim Programı, sürüm 8 CD'sinde dağıtılmak üzere hazırlanmıştır.

1.6. Elmalılı Tefsiri'nin Kaynaklarına Dair Yapılan Akademik Çalışmalar

1. Gökcan, Fahri. *Commentaire du Coran Par Elmalı'lı*. Doktora Tezi, Faculté des Lettres et Sciences Humaines (Paris), 1970.

2. Asım Uysal v. dğr. *Hak Dini Kur'an Dili Kılavuzu*, Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1981.

3. Uysal, Asım. v. dğr. "Kitap İsimleri Fihristi". *Hak Dini Kur'an Dili Fihristi ve Lügati*. Haz. Durali Yılmaz-Cahid Baltacı. 10: 547-558. İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1982.

4. Ersöz, İsmet. *Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'an Dili*. Selçuk Üniversitesi, Konya 1985.

5. Nazif Öztürk, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Metrukâtı Hakkında Ön Rapor". *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır*. Ed. Süleyman Hayri Bolay. 335-338. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

6. Düccane Cündioğlu, "Elmalılı Hamdi Yazır'ın Şahsî Kütüphanesi", 12 Aralık 1998, *Yeni Şafak Gazetesi*, s. 13, İstanbul 1998.

7. Mustafa Özel, "Hak Dini ve Tefhim'in Kaynaklarına Genel Bir Bakış". *Elmalılı ile Mevdudî'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*, 13-33. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 1999.

8. Recep Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili Tefsirinin Hadis Kaynakları", 10.

Uluslararası Sosyal Bilimler ve Spor Kongresi Hatay (23-25 Kasım 2018), 630-639. Rize: Saygın Bilim Derneği, 2018.

2. ELMALILI TEFSİRİ'NDE KAYNAKÇA HATALARI

Makalenin giriş bölümünde de belirtildiği üzere *Elmalılı Tefsiri*'nde eserin kaynaklarına dair yer alan hata, yanlış ve belirsizlikler *Hak Dini Kur'an Dili*'nin kaynaklarını konu alan akademik çalışmalar üzerinden de tespit edilmiştir. Bu sebeple konu *Elmalılı Tefsiri*'nin metninde ve yapılan akademik çalışmalarda bulunan (hata, yanlış ve belirsizlikler) olmak üzere iki bölüm şeklinde işlenecektir.

2.1. Metinde Bulunan Hatalar

Kaynak gösteriminde ve kaynağın başka bir eserden naklinde yapılan yanlışlar, hatalar ve belirsizlikler; (a) şahıs isimlerinde, (b) kitap isimlerinde, (c) hem şahıs hem eser isimlerinde ve (d) kitap bölümlerine dair bilgilerde yapılan hatalar olarak dörde ayrılabilir. Bu hatalardan bazıları Elmalılı'ya aittir. Yapılan yanlışlar ve diğer hatalar ise Osmanlıca tebyizlerde, dolayısıyla Osmanlıca tıpkıbasımlarda, Latin harfleriyle basılan orijinal metinlerde ve sadeleştirmelerde araştırmacıların tasarrufları sonucunda ortaya çıkmıştır. Yapılan açıklamalarda; hata, yanlış ve belirsizliklerin failleri *Hak Dini Kur'an Dili* nüshaları üzerinden ortaya konacaktır. Bununla birlikte yanlış yapanın kim veya yanlış yapılan nüshanın hangi *Elmalılı Tefsiri* nüshası olduğu bilgisine ulaşmanın sadece bir tefsiri ilgilendirdiği ortadadır. Bu sebeple *Tefsirlerde Kaynak Güvenilirliği Sorunu* başlığını daha iyi yansıtabilmek için kendinden önceki tefsirlerden *Hak Dini Kur'an Dili* tarafından tevarüs edilen hata ve yanlışlar *Elmalılı Tefsiri*'nde ortaya çıkan yanlışlara öncelenerek konunun ilk bölümünde yer alacaktır. İkinci bölümü ise *Hak Dini Kur'an Dili'nde Ortaya Çıkan Hatalar ve Belirsizlikler* bölümü teşkil etmektedir.

2.1.1. Önceki Tefsirlerden Tevarüs Edilen Hatalar

Bu bölümde yer alan hatalar; birçok tefsirin yüzyıllar boyu birbirlerinden tevarüs ettikleri genel hatalar ve Elmalılı'nın alıntı yaptığı eserlerden kaynaklanan hatalar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

2.1.1.1. Müteselsil Hatalar

Tefsir literatürü içerisinde ve genel teamüle uygun olarak *Elmalılı*

lı Tefsiri'nde Medine'de inen ilk sûrenin hangisi olduğuna dair; Bakara,¹⁶ Mutaffifin¹⁷ ve Kadr¹⁸ sûresi olmak üzere üç ayrı görüş nakledilir.

Elmalılı Kadr sûresinin nüzül tarihlendirmesi ve Mekki-Medeni oluşuna dair, sûre başlangıcında birçok nakle yer vermektedir. Yazır, bu nakillerden birini de Ebu Hayyân el-Endelüsî'den (ö. 745/1344) yapar. Dört farklı kaynağa değinilen bu metin şu şekildedir; "Ebu hayyan: «Ekser kavlinde medenîdir, «Maamafih Mâverdi aksini hikâye etmiş, Vâhidî de Medîne nâzil olan ilk Sûre olduğunu zikr eylemiştir.» diyor."¹⁹

Ebu Hayyân *el-Bahru'l-muhît* adlı tefsirinde Kadr sûresinin nüzülüne dair el-Mâverdi (ö. 450/1058) ve Vâhidî'den (ö. 468/1076) nakilde bulunmaktadır.²⁰ Tefsir literatürüne bakıldığında Kadr sûresinin nüzül tarihlendirmesine ait bu bilgilerin ve aktarım tarzının bazen kaynak belirtilerek bazen de kaynak belirtilmeksizin tefsirlerde yer aldığı görülür. Örnek olarak Hatîb eş-Şirbînî (ö. 977/1570) Ebu Hayyân'ın kullandığı lafızlarla fakat kaynak belirtmeksizin "Kadr sûresi'nin Medîne'de nâzil olan ilk sûre olduğu"na dair sözü Vâhidî'den (ö. 468/1076) nakleder.²¹ Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) ise yine aynı lafızlarla ve kaynak belirterek Ebu Hayyân'dan nakilde bulunduğu görülür.²² Son dönem âlimlerden Seyyid Tantavî (ö. 1431/2010) de yaptığı alıntıda Âlûsî ve Ebu Hayyân'dan naklen Vâhidî'yi kaynak gösterir.²³

Yapılan taramalarda elde edilen sonuçlara göre "Kadr sûresi'nin Medîne'de nâzil olan ilk sûre olduğu"na dair görüşü, Vâhidî'den (ö. 468/1076) nakleden ilk müfessir Ebu Hayyân'dır. Anlaşıldığı kadarıyla Ebu Hayyân'dan sonra gelen müfessirler, onun bu alıntıyı *Esbâbü'n-nüzûl* adlı eseriyle meşhur Vâhidî'den yaptığını zannetmişler dolayısıyla bu alanda şöhret bulmuş birinden yapılan alıntıyı makul görerek birincil kaynakla karşılaştırma gereği duymadan eserlerine almışlardır. Ebu Hayyân'dan sonraki müfessirlerin çoğunun ve tespit edebildiğimiz kadarıyla önceki müfessirlerin tümünün mezkûr kavli, Vâhidî'den değil de el-Vâkidî'den (?)

¹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 1: 146, 147; 1992b, 2: 9; 2007, 1: 181; 2011, 1: 111; 2012, 1: 339; 2013, 1: 199.

¹⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 9: 5645; 2007, 9: 61; 2011, 9: 369; 2013, 9: 365.

¹⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 9: 5964; 2007, 9: 97; 2011, 9: 91; 2012, 10: 81; 2013, 10: 84.

¹⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 9: 5964.

²⁰ Ebü Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Esîru'd-Dîn el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*, thk. Sıdkı Muhammed Cemil (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/2000), 10: 513.

²¹ Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kâhîrî *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerim: es-Sîrâcü'l-münir* (Kahire: Matbaatü'l-Bülâğ, 1285/1868), 4: 564.

²² Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmud, *Rûhu'l-meânî fi tefsîri's-Seb'îl-Mesânî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1431/2010), 15: 411.

²³ Muhammed Seyyid Tantavî, *et-Tefsîru'l-vasît li'l-Kur'âni'l-Kerim* (Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1412/1992), 15: 461.

nakletmeleri Ebu Hayyân'ın bu görüşü aktarırken iki benzer ismi birbiriyle karıştırdığına veya müstensih'in “ق” ve “ح” harflerini tebdil ettiğine dair ihtimali gündeme getirmektedir. Ayrıca Vâhidî'nin *et-Tefsîrû'l-basî'*,²⁴ *el-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*,²⁵ *el-Vasî' fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*²⁶ ve *Esbâbü'n-nüzûl*²⁷ adlı eserlerinde yapılan taramada da bu bilgiye ulaşılamamıştır. Bu sonuç mezkûr kavlin, el-Vâkıdî'den (?) aktarıldığını kesin olarak ispatlamasa da alıntı yapılan kaynağın el-Vâhidî (ö. 468/1076) olmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Kadr sûresi'nin Medîne'de nâzil olan ilk sûre olduğuna dair görüşü Vâhidî'den değil de el-Vâkıdî'den (?) aktaran ve Ebu Hayyân el-Endelüsî'den (ö. 745/1344) sonra yaşayan müfessirlerin birçoğunun kaynak göstermemesi “el-Vâkıdî (?)” ismine de ihtiyatlı yaklaşmayı gerekli kılmaktadır. Kurtubî (ö. 671/1273),²⁸ Şevkânî (ö. 1250/1834),²⁹ Sıddîk Bahâdır Hân b. Hasen b. Ali el-Kannevcî (ö. 1307/1890),³⁰ Tâhir b. Âşur (ö. 1393/1973)³¹ ve son dönem âlimlerden Herarî³² kaynak belirtmeksizin direkt olarak Vâkıdî'den (?) bu kavli aktarmaktadırlar. Ebû Bekr el-Bikâî (ö. 885/1480) ve Süyûtî (ö. 911/1505) *Mesâdü'n-nazar*³³ ve *İtkân* isimli tefsir usûlüne dair kitaplarında³⁴ mezkûr kavli Vâkıdî'den (?) naklederken Ebü'l-Berekât en-Neseffî'nin

²⁴ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî en-Nisâbüri, *et-Tefsîrû'l-basî'*, thk. Aslû Tahkîkîhî fî Risâleti Duktûrât bi Câmîati'l-İmâm Muhammed b. Suûd, Sümme Kâmet Lecnetün İlmiyyetün mine'l-Câmîati bi sebkîhi ve tensîkhî (Medine İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, Câmîati'l-İmâm Muhammed b. Suûdü'l-İslâmiyye, 1430/2008), 24: 185-192.

²⁵ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî en-Nisâbüri eş-Şâfiî, *el-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dimeşk/Beyrut: Dâru'n-Neşr, Dâru'l-Kalem, ed-Dâruş-Şâmiyye, 1415/1994), 1219.

²⁶ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî en-Nisâbüri eş-Şâfiî, *el-Vasî' fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 4: 532-537.

²⁷ Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî en-Nisâbüri eş-Şâfiî, *Esbâbü'n-nüzûli'l-Kur'ân*, thk. Isâm b. Abdü'l-Muhsin el-Humeydân, 2. Baskı (Demmâm: Dâru'l-İslâh, 1412/1992), 1: 461.

²⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 2. Baskı (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1384/1964), 20: 129.

²⁹ Muhammed b. Ali b. Muhammed Abdullah eş-Şevkânî, *Fethü'l-kadîr* (Dimeşk/Beyrut: Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Kelîmi't-Tayyib, 1414/1994), 5: 575.

³⁰ Ebü't-Tayyib Muhammed Sıddîk Han b. Hasan b. Ali b. Lütfullah el-Hüseynî el-Buhârî el-Kannevcî, *Fethu'l-beyân fî mekâsıdıl-Kur'ân* (Saydâ/Beyrut: el-Mektebetü'l-Misriyyetü li't-Tibâti ve'n-Neşr, 1412/1992), 15: 319.

³¹ Muhammed et-Tâhir b. Âşur et-Tûnisî, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, “*Tahrîru'l-ma'nîs-sedid ve tenvîru'l-akli'l-cedid min tefsîri'l-Kitâbi'l-Cedid* (Tunus: Dâru't-Tûnisuyiye li'n-Neşr, 1404/1984), 30: 455.

³² Muhammed Emin b. Abdullah b. Yusuf b. Hasan Urammî Alevî Eşyûbî Herarî, *Tefsîru hadâiki'r-ravh ve'r-reyhân fî ravâye ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1421/2001), 32: 178.

³³ İbrahim b. Ömer b. Hasen er-Ribât b. Ali b. Ebi Bekr el-Bikâî, *Mesâdü'n-nazar li'l-işrâf alâ mesâdü's-süver: el-Maksâdü'l-esmâ fî mütabakatı ismi külli sûratın li'l-müsemmâ* (Riyâd: Dâru'n-Neşr, Mektebetü'l-Meârif, 1408/1987), 3: 216.

³⁴ Abdurrahmân b. Ebû Bekir Celâleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kütüb, 1394/1974), 1: 96.

(?)³⁵ tefsirini³⁶ kaynak göstermektedirler. Ancak kaynak olarak belirtilen Ebü'l-Berekât en-Neseфі'nin (ö. 710/1310) tefsirinde de bu kavlin yer alması "el-Vâkıdî" ismi üzerindeki şüpheleri arttırmakta ve mezkûr kavlin el-Vâkıdî'ye (?) nispet edildiği ilk eserin tespit edilmesini gerekli kılmaktadır. Yapılan taramalarda elde edilen sonuçlara göre söz konusu kavlin, el-Vâkıdî'ye (?) nispet edildiği ilk müfessirin Ebu Hayyân'ın da kendisinden nakilde bulunduğu el-Mâverdi³⁷ (ö. 450/1058) olduğu görülmüştür. Mâverdi'nin de ilgili görüşü herhangi bir rivayet zinciri vermeden ve kaynak göstermeden aktarması ayrıca kendisinden önceki eserlerde hicri dördüncü asra kadar söz konusu kavli el-Vâkıdî'ye (?) nispet eden bir kaynak bulunmaması, şahıs ismi değil de aktarılan bilgi üzerinden tarama yapmayı gerektirmektedir.

Kadr sûresi'nin Medîne'de nâzil olan ilk sûre olduğu bilgisi üzerinden yapılan taramada bu bilgiyi aktaran ilk eserin *el-Keşf ve'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân* olduğu görülmüştür. Sa'lebî en-Nisâbüri (ö. 427/1035)³⁸ tefsirinde mezkûr kavli, el-Vâkıdî'den (?) değil de muhaddis Ali b. Huseyn b. Vâkıdî'dan (ö. 211/826)³⁹ aktarmaktadır.⁴⁰ Hâlbuki Sa'lebî'den sonra gelen ve bu bilgiyi Vâhidî'den aktaranlar dışındaki hemen bütün müfessirler el-Vâkıdî'den (?) nakletmektedirler. Bu durum Ali b. Huseyn b. Vâkıdî'nin, müfessirler tarafından meşhur Megâzî müellifi el-Vâkıdî (ö. 207/823) ile karıştırıldığını göstermektedir. Sa'lebî'den önce bu bilginin literatürde yer alması ayrıca *el-Keşf ve'l-beyân*'da rivayet zincirinin bulunmaması râvi

³⁵ Literatürde *Neseфі Tefsiri* denilince Ebü'l-Berekât en-Neseфі'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-tenzil ve hakâikü't-te'vil* adlı eseri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte tefsir usulü yazar Ebü Bekr Bikâi (ö. 885/1480) ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) "وَفِي تَفْسِيرِ النَّسَفِيِّ" şeklinde yazılan ibarenin aslında "وَفِي تَفْسِيرِ النَّسَفِيِّ" diyerek Necmüddin Ömer en-Neseфі'nin (ö. 537/1142) yazdığı *et-Teyisir fi ('ilmi)'t-tefsir* adlı eserini kast etme ihtimalleri de vardır. Necmüddin Ömer en-Neseфі'nin *el-Ekmeü'l-atvel* isimli bir başka tefsiri de bulunmaktadır. Bk. Ayşe Hümeyra Aslantürk, "Necmeddin Neseфі", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2006), 32: 572. *et-Teyisir fi ('ilmi)'t-tefsir*'de Bakara sûresinin Medîne'de ilk inen sûre olduğu belirtilmektedir. Bk. Ayşe Hümeyra Aslantürk, *Ebu Hafş Ömer en-Neseфі'nin (ö.537-1142) "et-Teyisir fi't-tefsir" adlı Eserinin Tahlili ve el-Bakara Suresi'nin Tenkidli Neşri* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995), 6: 665.

³⁶ Neseфі tefsirinde böyle bir rivayete yer verilmemektedir. Bk. Ebü'l-Berekât Hafizüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmud Neseфі, *Medârikü't-tenzil ve hakâikü't-te'vil*, thk. Yûsuf Ali Budeyvi (Beirut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998), 3: 665.

³⁷ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Habib el-Basri el-Bağdâdî el-Mâverdi, *Tefsiru'l-Mâverdi: en-nüket ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid İbn Abdül-Maksûd b. Abdür-Rahim (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 6: 311.

³⁸ Vâhidî'den (ö. 468/1076) yaklaşık 40 sene önce vefat eden Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) tefsirinde, Kadr sûresinin Medîne'de inen ilk sûre olduğuna dair naklin dolayısıyla bilginin bulunması da nakledilene Vâhidî olmadığını diakronik olarak açıkça ortaya koymaktadır

³⁹ Râvinin tam ismi Ebü'l-Hasan Ali b. Huseyn b. Vâkıd el-Mervezî'dir. Bk. Zehebi, *Siyeru âlâmü'n-nübela*, 10: 211.

⁴⁰ Sa'lebî, Ebü İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa'lebî en-Nisâbüri. *el-Keşf ve'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân: Tefsiru's-Sa'lebî*, thk. Muhammed İbn Âşûr (Beirut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 1422/2001), 10: 247.

ve kaynak hakkındaki şüpheye ek olarak bilgi üzerinde de şüphe oluşmasına sebep olmaktadır. Bu sebeple sadece *Medine'de ilk nâzil olan* olgusu veya *Ali b. Huseyn b. Vâkid* üzerinden tarama yapılarak rivayet zincirinin verildiği eserlere ulaşılabacaktır.

Medine'de ilk nâzil olan olgusu veya *Ali b. Huseyn b. Vâkid* üzerinden yapılan taramanın sonucu; tefsirlerin alıntı yaparken ilk kaynağa inmele-ri gereğinin ve kaynak güvenilirliği sorununun öneminin açık bir şekilde görülmesini sağlamaktadır. Hadis ve ilk dönem tefsir kaynaklarında yer alan rivayetlerde “Kadr sûresi'nin Medîne'de nâzil olan ilk sûre olduğu”na dair bir bilgi yer almamaktadır. İlk dönem kaynaklarda Ali b. Huseyn b. Vâkid'ın da isnad zincirinde bulunduğu ve İbn Abbâs'tan (ö. 68/687-88) rivayet edilen merfû hükmündeki mevkûf hadiste⁴¹ Mutaffifin sûresinin Hz. Peygamber'in Medine'ye gelişinden hemen sonra indiği belirtilmektedir.⁴²

Sonuç olarak; Sa'lebî en-Nisâbûrî'nin (ö. 427/1035) tefsirinde düştüğü yanlışın, hicri dördüncü asrın başından itibaren “Evvelü mâ nezele/ilk nâzil olan Kur'an vahyi” olgusunun *Mekke'de ve Medine'de ilk nâzil olan sûre* şeklinde sûrelere teşmil edilerek müfessirler arasında yayılmasıyla oluşan bilgilendirme sürecinde meydana geldiği görülür. O, Mutaffifin sûresinin Medine'ye gelişin hemen sonrasında indiğine dair bilgiyi “Kadr sûresi Medîne'de nâzil olan ilk sûredir” şeklinde kaydetmiş ve kendisinden sonra birçok müfessirin tetkik etmeden eserlerine almaları sonucu, günümüze kadar 10 asırdır devam edecek bir yanlış başlatmıştır. Oysaki aynı dönemde yaşayan Vâhidî (ö. 468/1076) eserinde isnad zinciriyle aktardığı rivayette Mutaffifin sûresinin Medine'de ilk inen sûre olduğunu belirtmiştir.⁴³ Aynı yüzyılı paylaşımlarına rağmen Mutaffifin sûresinin Hz. Peygamber'in Medine'ye gelişinden hemen sonra indiğini belirten rivayeti isnad zinciriyle nakleden eserin doğru bilgi aktarımında bulunduğu isnad zincirini hazfeden eserde ise Mutaffifin ve Kadr sûrelerinin birbiriyle karıştırıldığı görülmektedir. Bu durum hatalardan korunmak için tefsir ilminde rivayetlerin isnad zincirlerine verilen ehemmiyetin ne kadar yerinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Sa'lebî, *Ali b. Huseyn b. Vâkid*'ı ilk râvi olarak göstererek yanlış kaynak

⁴¹ Nüzûl sebepleri gibi sahabenin içtihadına dayanmayan kavillerin aktarıldığı mevkûf hadisler, merfû hadis hükmündedir. Bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhētü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-Fiker*, nşr. Nüreddin İtr, 3. Baskı (Dimeşk: Matbaatü's-Sabah, 1421/2000), 108-109.

⁴² İbn Mâce, “Ticâret”, 35; Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Tefsirü'l-Taberî: Câmiü'l-beyân an tevîli'l-Kur'an*. thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 24: 277.

⁴³ Vâhidî, *Esbâbü nüzûli'l-Kur'an*, 1: 13, 452.

vermese de yanlış bilgi aktarmıştır. el-Mâverdî (ö. 450/1058) yanlış bilgiyi benzer isimli yanlış kaynağa (el-Vâkıdî'ye), Ebu Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) ise başka bir yanlış kaynağa nispet ederek (el-Vâhidî) bu yanlışlığı büyüterek devam ettirmişlerdir. Elmalılı ise ilk kaynağa ulaşarak değil de bilginin kaynağını sorgulamaksızın mezkûr görüşü Ebu Hayyân el-Endelüsî'den naklederek yüzyıllar boyu devam eden bu yanlış eserde yer vermiştir.

2.1.1.2. Kaynak Eserin Hatasının Tekrarıyla Oluşan Hatalar

Elmalılı, İnşikâk sûresinin dördüncü âyetinin tefsirinde Âlûsî'yi (ö. 1270/1854) kaynak göstererek, İshâk b. İbrâhîm b. Sinîn Ebü'l-Kâsım el-Huttelî'nin (ö. 283/896) *Kitâbü'd-dîbâc*'ından⁴⁴ bir hadis nakletmektedir. Literatürde el-Huttelî'nin künyesinin nasıl okunacağına dair birçok farklı görüş bulunmaktadır. Bazı kaynakların el-Huttelî *الْحُتْلِيُّ* olarak kaydettiği⁴⁵ bu künye bazı kaynaklarda el-Hatliyyu “الْحَاتِلِيُّ”⁴⁶ el-Huttuliyu “الْحُتْلِيُّ”, el-Hutlî “الْحُتْلِيُّ”⁴⁷ ve el-Hutt?lî “الْحُتْلِيُّ” şeklinde de harekelenmektedir.⁴⁸

Elmalılı'nın yaptığı alıntıda ise harekelemekten öte kelimenin resminin de (harfler) değiştiği görülür. “Âlûsînin naklettiği üzere Ebül-kasimi Cîlî Dîbacda”⁴⁹ ifadesinde kitap ismi doğru verilse de müellifin isminin bir kısmında hata yapılmıştır. “الْحُتْلِيُّ” Osmanlıca nüshada “حِيلِي”⁵⁰ cîlî olarak yazılmış ve Latin harflerine böylece aktarılmıştır. Âlûsî'den aktarılan bu kaynak Âlûsî'nin söz konusu *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'îl-*

⁴⁴ İshâk b. İbrâhîm b. Sinîn Ebü'l-Kâsım el-Huttelî, *Kitâbü'd-dîbâc* (y.y.: Dâru'l-Beşâir, 1414/1994), 1: 102.

⁴⁵ Ebu'l-Faysal Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer el-Askalâni, *Tebîru'l-müntebih bi tahrîri'l-müştebih*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Müracaat: Ali Muhammed el-Buhârî (Beirut/Lübnan: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 1: 297; Erhan Yetik, “Huttelî Ebü'l-Fazl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 428; Cemil Akpınar, “Huttelî, İbnü'l-Cüneyd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 429.

⁴⁶ Muhammed b. Muhammed Abdürrezzâk el-Hüseynî Ebü'l-Feyz ez-Zebidî, *Tâcü'l-arûs* (y.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), 28: 393.

⁴⁷ Muhammed b. Abdillâh (Ebi Bekr) b. Muhammed İbn Mücâhid el-Kaysî ed-Dimeşkî eş-Şâfiî Şemsü'd-Din eş-Şehir bî'bnî Nâsîru'd-Din, *Tavdihü'l-müştebih fi dabi esmâ'ir-ruvâti ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhüm*, thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1413/1993), 2: 210.

⁴⁸ Fuad Sezgin, *Târihü't-türâsi'l-Arabî: ulümü'l-Kur'ân ve'l-hadis*, Nakalehu ile'l-Arabiyye: Mahmûd Fehmî Hicâzî; Racea: Arefe Mustafâ, Saîd Abdurrahîm (Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Süüd el-İslâmiyye, 1403/1983), 1: 312.

⁴⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 8: 5674; 1993, 8: 331; 2003, 9: 347; 2011, 9: 397; 2013, 9: 392; 2018, 9: 99.

⁵⁰ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 11: 254.

mesâni adlı tefsirinde de aynı şekilde geçmektedir.⁵¹ Bu sebeple hatanın nakledilen metinden⁵² kaynaklandığı söylenebilir.⁵³

Eser Yayınları'nın yaptığı sadeleştirmede diğer sadeleştirmelerden farklı olarak Elmalılı'nın belirttiği kaynaklar hafzedilmektedir. Bu eserde, İnşikâk sûresinin dördüncü âyetinin tefsirinde de *Kitâbü'd-dibâc*'dan yapılan rivayet senetsiz olarak Hz. Peygamber'den direkt olarak aktarılmakta ve kaynak belirtilmemektedir.⁵⁴ Her ne kadar Hikmet Yayınları'nda Elmalılı'nın hadisi kendisinden aktardığı Âlûsî'nin tefsiri dipnotta verilse ve nakledilen hadisin Ahmet b. Hanbel'in *Müsne'd*inden kaynağı gösterilse de yapılan alıntı, esas kaynak olarak ifade edilen *Kitâbü'd-dibâc'a* isnad edilmemiştir.⁵⁵ Sonraki yıllarda Merve Yayınları tarafından yapılan sadeleştirmede ise bu dipnot tekrar edilmiştir.⁵⁶ Çelik-Şura Yayınları'nın yaptığı sadeleştirmede de yine esas kaynak olarak ifade edilen *Kitâbü'd-dibâc*'dan değil de Buhârî'nin *Sahih*'inden kaynak verilmiştir.⁵⁷ Bu da eser hakkında isnad çalışmasının yeterli düzeyde yapılmadığını göstermektedir.

Elmalılı, Cum'a sûresinin dokuzuncu âyetinin tefsirinde Cum'a lafzını açıklarken İbnü'l-Esir'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye fi garibi'l-hadisi ve'l-eser* adlı eserinden⁵⁸ alıntı yapmakta sonrasında ise Âlûsî'den naklen bir kaynak belirtmektedir. "Âlûsînin nakline göre: onun arabî olmadığına dair ibni Esirin zann ettiğine Cemalüddin Abdullah ibni Ahmedişşişi müstâmel olan elfazı dahile hakkında"⁵⁹ demektedir. "Ahmedişşişi" Osmanlıca nüshada "احمد الشيشي" şeklinde mahtuttur.⁶⁰ Literatüre bakıldığında ise "Şişî" is-

⁵¹ Âlûsî'nin Müessesetür-Risâle baskısında esas alınan İstanbul III. Ahmet Kütüphanesindeki asıl nüshada (1431/2010: I, 67) "الجيلي" şeklinde geçmektedir. Âlûsî, Şihâbüddin Mahmud, *Rûhu'l-meânî fi tefsiri's-Seb'i'l-Mesâni* (Beyrut: Müessesetür-Risâle, 1431/2010), 28: 399.

⁵² Bu ibare Âlûsî'nin tefsirinin, Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî 1405/1985. 4. baskısında da "الجيلي في" (30: 79) olarak yer almaktadır. Mektebetü'ş-Şâmîle adlı programda yer alan dijital nüshasında "الديباج" (30: 79) ifadesi "الحبيلي في الديباج" şeklinde geçmektedir. Bu nüshada asıl nüshadaki "الجيلي" ibaresindeki "ج" harfinin "ح" ve "ب" harfleri şeklinde yanlış okunup dijital hatalı bir şekilde aktarıldığı söylenebilir. Âlûsî, Şihâbüddin Mahmud, *Rûhu'l-meânî fi tefsiri's-Seb'i'l-Mesâni* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 15: 288.

⁵³ Elmalılı'nın daima nezdinde bulunan kaynaklar olarak vasıflandırdığı eserler arasında olan Âlûsî'nin *Rûhu'l-meânî fi tefsiri's-Seb'i'l-Mesâni* isimli tefsiri Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde yer alan Elmalılı Koleksiyonu'nda bulunmamaktadır. Bu sebeple Elmalılı'nın alıntı yaptığı baskının hangi baskı olduğunu ve mezkûr baskıda böyle bir hatanın olup olmadığını bilememekteyiz. Bununla birlikte Elmalılı'nın "İstanbul kütüphanelerinde mevcut olan birçok tefsirlere ve diğer ulûm-ü funun kitaplarına da müracaat edildi" (Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 1: Mukaddime, 20.) ifadesindeki kütüphanelerden birinin bu eser için III. Ahmet Kütüphanesi olabileceği söylenebilir.

⁵⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1993b, 9: 362-363.

⁵⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2007, 9: 89.

⁵⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2012, 9: 338.

⁵⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1993, 8: 332.

⁵⁸ Ebü's-Saadat Mecdüddin Mübarek b. Muhammed el-Cezeri İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fi garibi'l-hadisi ve'l-eser* (Beyrut/Lübnan: Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979), 3: 203.

⁵⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 7: 4975.

⁶⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2015, 10: 68.

minde bir peygamberden bahsedilmekle birlikte⁶¹ “Ahmedişşi” veya “Ahmet eş-Şişi”⁶² isminde bir müellif bulunamamıştır. Bu durum Elmalılı'nın Âlûsî'den yaptığı nakilde hataya düşme ihtimalini akla getirmektedir. Alıntının yapıldığı *Rûhu'l-meânî fi tefsîri's-Seb'i'l-Mesânî* isimli tefsire bakıldığında ise Âlûsî'nin “لجمال الدين عبد الله بن أحمد الشهير بالشيبي بالشيشي” şeklindeki ifadesinde bu kimsenin eş-Şişi künyesiyle meşhur olduğunu dile getirdiği görülmektedir.⁶³ Âlûsî'nin ve Elmalılı'nın eserlerinde müellif isminin yanı sıra kitap ismi de (“Kitabüttezyili vettekmil”/“كتاب التذليل والتكميل”) verilmektedir. Kitap isminden yapılan taramada ise alıntı yapılan bu eserin *Kitâbü'l-muarrab li'l-Cevâligi* üzerine Cemâleddin Abdullah b. Ahmed el-Bişbişi (ö. 820/1417) tarafından yapılan *Câmiu't-tarîb bi't-tarîgi'l-garîb; telhîsu't-tezyîli ve't-tekmîl limâ ustûmile fi't-telaffuzi'd-dahîl*⁶⁴ olduğu görülmüştür. Anılan müellif “Ahmet eş-Şişi/الشيشي” değil “el-Bişbişi/بالشبيشي” dir.⁶⁵ Bu sebeple, Elmalılı'nın tefsirinde kitap isminde değil de müellife dair bilgide ortaya çıkan hata alıntı yaptığı eserden kaynaklanmıştır.

1.1.2. Elmalılı Tefsiri'nde Ortaya Çıkan Hatalar ve Belirsizlikler

Tefsirinde murâd-ı ilâhîyi yansıtmayı hedefleyen müfessirin en önemli tefsir kaynağı Kur'an-ı Kerim'in kendisidir. Elmalılı'nın da belirttiği gibi onun da en önemli tefsir kaynağı Kur'an'dır.⁶⁶ Bu sebeple *Hak Dini Kur'an Dili*'nde Kur'an'ın Kur'an'la tefsirinin binlerce örneği bulunmaktadır. Tefsirde bu konuda rastlanılan hataların birinci olarak âyet metinlerinde ikinci olarak ise âyetlerin sûrelerine dair verilen bilgilerde ortaya çıktığı görülür.⁶⁷

Bilindiği üzere Kur'an'da benzer lafızlara (lafzi müteşâbih) sahip birçok âyet bulunmakta ve özellikle hafızlar tarafından bu âyetlerin kimi zaman karıştırıldığına şahit olunmaktadır. Kendisi de hafız olan Elmalılı bazı ben-

⁶¹ Mahmud Erol Kılıç, “Fusûsü'l-Hikem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 13: 231.

⁶² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2007, 8: 52; 2018, 8: 56.

⁶³ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fi tefsîri's-Seb'i'l-Mesânî*, 1415/1994, 14: 294.

⁶⁴ Nasuhi Ünal Karaarslan doçentlik tezi olarak yaptığı tahkik ve şerh çalışmasında bu künyeyi “el-Başbişi” olarak kaydetmiştir. Nasuhi Ünal Karaarslan, *Cami'at-tarîb ve Arapçada Yabancı Kelimeler Meselesi* (Doçentlik Tezi, Atatürk Üniversitesi 1982), 1-4.

⁶⁵ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fi tefsîri's-Seb'i'l-Mesânî*, 1431/2010, 17: 135.

⁶⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 1: Mukaddime, 29-30.

⁶⁷ İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Bolelli ve Abdullah Yücel tarafından yapılan Azim Yayınları'nın İstanbul'da 1992 yılında neşrettiği sadeleştirilenin önsözünde “Ayrıca eserin sadeleştirilmesi esnasında, tefsire yardımcı olmak üzere başka sûrelerden alınan âyetlerin ait oldukları sûre isimlerinden dalgınlıkla yanlış verilmiş olanlar da düzeltilmiştir.” şeklinde bir açıklama bulunmaktadır. Bunun üzerine yapılan taramalarda yanlış verilen sûre isimleri bulunamayınca eserde tefsir kaynaklarının tespitini yapan DİB Haseki Eğitim Merkezi eğitimcilerinden Abdullah Yücel hocamızla yapılan görüşmeyle söz konusu hataya ulaşılmıştır. Abdullah Yücel -DİB Haseki Eğitim Merkezi Eğitimcilerinden- “*Elmalılı Tefsiri*'nde Yanlış Verilen Sûre İsimleri” konulu görüşme, İstanbul: (23.03.2019).

zer âyetleri birbiriyle karıştırarak naklettiği görülmektedir. Tûr sûresi dördüncü âyetin tefsirinde Bakara sûresinin 125. âyetindeki lafızlarla “أَنْ طَهَّرَ” Hac sûresi 26. âyetinde bulunan lafızlar “بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّجَّعِ السُّجُودِ وَطَهَّرَ” birleştirilerek “Ka’benin ma’muriyeti de «بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّجَّعِ السُّجُودِ» mısdağınca etrafındakilerin ve huccacın kesret ve ziyaretiyledir.” denilmiştir.⁶⁸ Osmanlıca tıpkıbasımında da aynı hatanın bulunduğu görülmektedir.⁶⁹ Elmalılı üzerine yapılan sadeleştirme çalışmalarının birinde bu hata düzeltilmemiş⁷⁰ bir diğerinde düzeltilmeye çalışılıp sûre ismi doğru verilirken âyet numarası yanlış verilmiş⁷¹ bu iki sadeleştirme hariçindeki tüm sadeleştirmelerde ise düzeltilmiştir.⁷²

Elmalılı Bakara sûresinin 131. âyetinin tefsirinde “bu emir surei İbrahimde « فَالْمَا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى » وَكَذَلِكَ نُرَى إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ » » âyetlerinde beyan olunduğu üzere” diyerek mezkûr âyetlerin İbrâhîm⁷³ sûresinde olduğunu belirtmektedir. Eserin Osmanlıca nüshasında bulunan bu hata⁷⁴ Latin harflerine çevrilen metinde de düzeltilmeden veya herhangi bir uyarı yapılmadan tekrar edilmiştir.⁷⁵ Oysaki verilen âyetler En’âm sûresi 75 ve 76. âyetlerdir. Âyetler doğru verilse ve tefsir doğru yapılırsa da kitap bölümüne (sûre) dair verilen bilgi yanlıştır. Bir müellifin Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsirine dair verdiği binlerce kaynak bilgisi içerisinde birkaç hataya düşmesi normal görülebilir. Elmalılı üzerine yapılan sadeleştirme çalışmalarının bir kısmında bu yanlış düzeltilmiş veya doğru sûre ismi metin içi ve altı dipnotlarda belirtilmiştir.⁷⁶ 2013 yılında basılan bir sadeleştirmede ise bu yanlışın düzeltilmediği görülmektedir.⁷⁷

Bu yanlışlar yapılan sadeleştirmede metinde geçen âyetlerin hangi sûrelere ait olduklarının tetkik edilmediğini göstermektedir. Bu yanlışın tespit edildiği ilk baskısı 1992 yılında yapılan Azim Yayınlarının ve 1993 Çelik-Şura Yayınlarının neşrettiklerinden sonraki sadeleştirmelerdeki yan-

⁶⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 1971, 7: 4551.

⁶⁹ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 2015, 9: 174.

⁷⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 2011, 7: 21.

⁷¹ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 1993b, 7: 224.

⁷² Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 1993, 7: 10; 2003, 7: 535; 2007, 7: 297; 2012, 7: 444; 2013, : 562; 2018, 7: 368.

⁷³ Buradaki hatanın İbrâhîm sûresinde benzer bir âyet bulunmasından değil de konunun Hz. İbrahim’le ilgili olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Hz. İbrahim’in iman süreci birçok sûrede konu edilse de İbrâhîm sûresinde Hz. İbrahim’in hayatının başka bir dönemine (Hz. Hacer ve Hz. İsmail’i Mekke’de bıraktığı zaman yaptığı duaya) değinilmektedir.

⁷⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 2015, 1: 449.

⁷⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 1971, 1: 498.

⁷⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 1993, 1: 399; 2003, 1: 488; 2007, 1: 490; 2011, 1: 377; 2012, 1: 398; 2018, 1: 496.

⁷⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 2013, 1: 494.

lıklar ise; metinde geçen âyetlerin hangi sûrelere ait olduklarının tetkik edilmediğini gösterdiği gibi önceki sadeleştirmelerden de istifade edilmediğini ortaya koymaktadır. Bu durum, sadeleştirmede âyetlerin ait oldukları sûrelerin ve numaralarının tetkik edilmesi gerektiğini buna ek olarak yeni yapılacak sadeleştirmelerde önceki sadeleştirmelerle birlikte karşılaştırmalı olarak metnin gözden geçirilmesinin önemini göstermektedir.

Hak Dini Kur'an Dili tefsirinin diğer bölümleri için mevzubahis olmasa da mukaddime bölümü "tahrifat" olarak vasıflandırılacak bazı değişikliklere maruz kalmıştır.⁷⁸ Bu tahrifin Elmalılı'nın el yazması müsveddelerini temize çekerek üç kopya olarak çoğaltan Mahmut Bedrettin Yazır'ın⁷⁹ (1895-1952) kaleme aldığı metinlerde de görülmesi yapılan değişikliklerin iradi olduğunu düşündürmektedir. Mezkûr tahrifat sonraki baskılarda bilinçsizce tekrar edilmiştir. Bu hatalardan *Elmalılı Tefsiri*'nin kaynakları da nasibini dolaylı da olsa almıştır. Mukaddime bölümünün Elmalılı'nın kendi el yazması orijinal metninde "Türklerin medâr-i iftihâr olan ulemasından Fenârî merhûm ilm-i usûlden otuzüç senede telif etmiş olduğu "Fusûl-i Bedâyi'" nâm eserinde şöyle tasrîh eder: "Kur'ân tercemesine Kur'ân demek bir küfürdür"⁸⁰ şeklinde yer alan bu cümle Osmanlıca tebyizler ve tıpkıbasımlar⁸¹ dâhil olmak üzere diğer nüshalarda bulunmamaktadır.⁸² *Elmalılı Tefsiri*'nin kaynaklarına dair hem müellif Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) hem de eser isminden (*Fusûlü'l-bedâyi*) oluşan bu bilgi kaybı Elmalılı'nın hatası olmasa da diğer nüshaların ve basımların yanlış olarak ilgili metinlerde yer almaktadır.

İhlâs sûresinin birinci âyetinin tefsirinde Elmalılı, "İbni Kayyimi Cevzî Mesaliküssairinde"⁸³ şeklinde kaynak göstermektedir. Bu eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 3594 kayıt numaralı Mahmut Bedrettin Yazır'ın yazdığı Osmanlıca el yazması nüshasının *Hak Dini Kur'an Dili*'ne ait sekizinci cilt 5458. sayfasında da aynı şekilde mahtut olduğu görülmektedir. Oysaki İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) *Mesâlikü's-Sairin* adlı bir eseri bulunmamaktadır. Hatta literatürde Hâce Abdullah-ı Herevî'nin

⁷⁸ Necmi Atik, "Elmalılı'nın "Hak Dini Kur'an Dili" Adlı Tefsiri'nin Mukaddimesi'nin Edisyon Kritiği", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 6 (2016): 129-30.

⁷⁹ Heyet. *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, 2: 55-56. İstanbul: y.y., 1945; Atik, "Elmalılı'nın "Hak Dini Kur'an Dili" Adlı Tefsiri'nin Mukaddimesi'nin Edisyon Kritiği", 100.

⁸⁰ Atik, "Elmalılı'nın "Hak Dini Kur'an Dili" Adlı Tefsiri'nin Mukaddimesi'nin Edisyon Kritiği", 111.

⁸¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2015, 1: 10.

⁸² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 1: 15; 2007, 1: 25; 2018, 1: 9.

⁸³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 9: 6297; 2007, 10: 86; 2015, 12: 371; 2018, 10: 93.

(ö. 481/1089) benzer isimde *Menâzilü's-Sâirîn* adıyla bir eseri bulunsa da *Mesâlikü's-Sairîn* adlı bir eser yoktur. Elmalılı'nın metin içerisinde İbn Kayyim el-Cevziyye'den aktardığı bölüm ise aynı yazarın *Medâricü's-sâlikîn* (*beyne menâzili "ıyyâke na'büdü ve ıyyâke neste'in*) adlı eserinde⁸⁴ bulunmaktadır.⁸⁵ Bu örnekte görüldüğü üzere Elmalılı, yazar ismini doğru verse de eser ismini yanlış olarak aktarmıştır.

Elmalılı'nın Latin harflerine aktarılan Mâide sûresinin 69. âyetinin tefsirinde "İbn Esir de Minhacında der ki" şeklinde bir ifade bulunmaktadır.⁸⁶ Literatürde "*Minhâc*" isimli eserler olsa da İbnü'l-Esîr'in "*Minhâc*" isimli bir eseri yoktur. Bu durumda eser ya da müellif isminde veya her ikisinde de hata olma ihtimali vardır. Tefsir metninde nakledilen "يقال صبا فلان إذا خرج من دين" ibaresi "*Minhâc*" isimli eserlerde geçmediği gibi bu ibareyi "منهاج" adlı kaynaktan nakleden bir esere de rastlanılmamıştır. Nakledilen "يقال صبا فلان إذا خرج من دين إلى دين غيره" ibaresi Mevdüddin İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) eserleri arasında tarandığında, ibarenin İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye fi garibi'l-hadîs ve'l-eser* adlı kitabında olduğu görülmüştür.⁸⁷ Osmanlıca tıpkıbasımında, yazılan hattın hem "*Minhâcında*" hem de "*Nihâyesinde*" şeklinde okunabilmeye müsait olarak yazıldığı tespit edilmiştir.⁸⁸ Bu eser, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 3589 kayıt numaralı Mahmut Bedrettin Yazır'ın yazdığı Osmanlıca el yazması nüshanın *Hak Dini Kur'an Dili*'ne ait ikinci cilt 1617. sayfasında da aynı şekilde mahtuttur. İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye fi garibi'l-hadîs ve'l-eser* adlı telifi, Elmalılı'nın "Daima Nezdinde Bulunan Me'hazler" şeklinde vasıflandırdığı kaynaklar arasındadır.⁸⁹ Yazır'ın en fazla müracaat ettiği eserler arasında olan bu kaynağın yanlış yazılmasının düşük bir ihtimal olduğu anlaşılmaktadır. Elmalılı'nın el yazısında "نهاية سندها/Nihâyesinde" şeklinde mahtût olan bu ibarenin tebyiz işlemi sırasında Osmanlıca el yazmaları ve dolayısıyla tıpkıbasımlarda yanlış okunarak Latin harflerine dönüştürülürken doğru nakledilip yanlış, devam ettirilerek "منهاجندة/Minhâcında" şeklinde kaydedildiği söylenebilir. Bu durum ise tebyiz edilirken ve Latince harflere dönüştürülürken metnin tam olarak Elmalılı'nın gözetiminden geçmediği

⁸⁴ İbn Kayyim Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsüddin el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn beyne menâzil ıyyâke na'budu ve ıyyâke neste'in*, thk. Muhammed el-Mu'tasimbillâh el-Bağdâdi, 3. Baskı (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1416/1996), 1: 48-49.

⁸⁵ *Medâricü's-Sâlikîn*'de konuyla alakalı diğer metinler için bk. İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn beyne menâzil ıyyâke na'budu ve ıyyâke neste'in*, 3: 417-418; 2: 378.

⁸⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 3: 1750; 1993, 3: 231; 2003, 3: 448; 2011, 3: 292; 2012, 3: 358; 2013, 3: 415; 2018, 3: 372.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garibi'l-hadîs ve'l-eser*, 3: 3.

⁸⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2015, 4: 157.

⁸⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 1: Mukaddime, 20.

veya hayatının son evrelerinde yakalandığı hastalık sebebiyle⁹⁰ buna imkân bulamadığı şeklinde yorumlanabilir.

Huzur Yayınları'ndan neşredilen sadeleştirmenin, Osmanlıca hattıyla karşılaştırılarak yapıldığı yayınevinde belirtilmiştir.⁹¹ Tefsir metninde eser "İbn Esir de "Minhâc"ında der ki" şeklinde "Minhâc" ibaresiyle aktarılsa da yapılan sadeleştirmelerde ibare İbnü'l-Esîr'in *Garîbü'l-hadîs* adlı eserine isnad edilmiştir.⁹² Bu şekilde metin ve kaynak farklılığının oluşması, sadeleştirme ve müellifin belirttiği eserlere isnad yapanların tam olarak Osmanlıca tıpkıbasımla metni karşılaştırmadıklarını göstermektedir. Huzur Yayınları'ndan neşredilen sadeleştirmede "Minhâc" lafzının tırnak içine alınması, sadeleştiren heyetin bu kaynakla ilgili bir ikazda bulunmak istediği şeklinde yorumlanabilir. Bununla beraber isnad için eser ismi olarak "en-Nihâye"nin değil de "Garîbü'l-Hadîs" isminin tercih edilmesi Osmanlıca -asıl metindeki doğru yazıma benzer- hattın görülmediğini veyahut Osmanlıca aslına bakarak sadeleştirenlerle isnad yapanların ayrı kişiler olduğu ihtimalini ortaya çıkartmaktadır.

Elmalılı Tefsiri'nde ve sadeleştirilmiş nüshalarında en fazla tekrar eden hataların, Batılı araştırmacıların isimlerinin yazılışları konusunda ortaya çıktığı görülmektedir. Bu yanlışların bazıları tefsirin Osmanlıca tıpkıbasımında bulunmamasına rağmen Latinize edilme sürecinde ortaya çıkmış ve yapılan sadeleştirmelerde de bu hata tekrarlanmıştır. Bazı isimler için yapılan yanlışta ittifak edilemediği ve tek isim üzerinden çeşitli hatalara düştüğü de görülür.

Elmalılı, Rûm sûresinin altıncı âyetinin tefsirinde "Lâkin İngiliz müverrihi Kıyon Roma imparatorluğunun sukut ve izmihlâli" ifadesiyle eser ve yazar hakkında bilgileri Ömer Rıza (Doğrul) tarafından çevrilen Mevlânâ Şibli el-Nu'mânî'nin İstanbul: Asâr-i İlmiye Kütübhanesi Neşriyatı/Amedî Matbaası'nda 1346/1928 yılında basılan *Asrı Saadet Tarihi*'nin 3. cildinden naklen aktarmaktadır.⁹³ Oysaki eserin orijinal adı; *The decline and the Fall of Roman Empire (Roma İmparatorluğu'nun sukut ve İzmihlâli=Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi)*'dir ve yazarı Edward Gibbon'dur (ö. 1794). *Elmalılı Tefsiri*'nin Latin harfleriyle yapılan baskısının

⁹⁰ Fatma Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", *Elmalılı M. Hamdi Yazır*, ed. Süleyman Hayri Bolay (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 13-14; İsmet Ersöz, *Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'an Dili* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1985), 34-35; Recep Bilgin, *Bir Müfessirin Hadisçiliği: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Örneği* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2019), 12.

⁹¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2003, 1: VII-VIII.

⁹² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2007, 3: 325; 2018, 3: 372.

⁹³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 6: 3802.

da “Gibbon” ismi yanlışlıkla “Kiyon” olarak kaydedilmiştir.⁹⁴ Sonradan yapılan sadeleştirmelerde de aynı şekilde “Kiyon” isminin kullanımına devam edildiği görülmektedir.⁹⁵ Osmanlıca tıpkıbasımında dipnotta yer alan bu bilginin oldukça küçük bir hat ile “كيبون” şeklinde doğru olarak yazıldığı tespit edilmiştir.⁹⁶ Bu durum yazar adının orijinal metinde doğru olarak kaydedildiği fakat Latin harflerine dönüştürme sürecinde “ي” ve “ب” harflerinin tek bir harf olarak “ي” harfi şeklinde anlaşıldığını göstermektedir.⁹⁷ Bu eserin, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 3591 kayıt numaralı Mahmut Bedrettin Yazır’ın yazdığı Osmanlıca el yazması nüshasının *Hak Dini Kur’an Dili*’ne ait beşinci cilt 3549. sayfasında da aynı şekilde diğer nüshaya göre biraz daha açık bir şekilde mahtut olduğu görülmektedir.

Enâm sûresinin 20. âyetinin tefsirinde Hüseyin Cahit (Yalçın) tarafından Türkçeye tercüme edilen ve *İslâm Tarihi* adıyla yayımlanan *Annali dell’Islam* isimli eserin yazarı Leone Caetani (1869-1935), aslına uygun olarak⁹⁸ Osmanlıca’dan Latin harflerine çevrilen metinde “Kaytano” olarak kaydedilmiştir.⁹⁹ Yapılan sadeleştirme ve tahkik çalışmaları sonrasında da bu isim birçok eserde “Kaytano” olarak yazılmaya devam edilmiştir.¹⁰⁰ Bununla birlikte “Keytani”¹⁰¹ “Kaytona”¹⁰² şeklinde farklı yazımların olduğu sadeleştirmeler de vardır. Ancak Akçağ Yayınları tarafından yapılan sadeleştirmede önsözde belirtilen güncel kelimelerle ifade etme¹⁰³ dolayısıyla güncelleme gayesine uygun olarak “Kaytano (Caetani) demiş ki;” şeklinde parantez içinde kelime doğru yazılışıyla verilmiştir.¹⁰⁴ Ancak Rûm sûresinin altıncı âyetinin tefsirinde Edward Gibbon adının “Kiyon”¹⁰⁵ şeklinde kaydedilirken orijinaline yer verilmediği, böylece sadeleştirme konusunda belirlenen prensiplerin tutarlı bir şekilde metne uygulanmadığı görülmektedir.

İtalyan tarihçi Leone Caetani’nin soyadının Türkçe telaffuzu “Kaytani” şeklindedir. Bu durum ismi “Keytani”¹⁰⁶ şeklinde aktaran baskının da doğru kabul edilebileceğini göstermektedir. Netice itibarıyla son yıllarda ya-

⁹⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1971, 6: 3802.

⁹⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1993, 6: 14; 2003, 6: 457; 2007, 6: 265; 2011, 6: 366; 2012, 5: 354; 2013, 6: 446; 2018, 6: 260.

⁹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2015, 8: 8.

⁹⁷ Diğer bir örnek için bk. “Döglorya Martirom”. Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1971, 5: 3233.

⁹⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2015, 5: 266.

⁹⁹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1971, 3: 1896.

¹⁰⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2003, 3: 574; 2007, 3: 442; 2012, 3: 463; 2018, 3: 503.

¹⁰¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1993, 3: 337.

¹⁰² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2011, 3: 405.

¹⁰³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2013, 1: 7-10.

¹⁰⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2013, 3: 539.

¹⁰⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2013, 6: 446.

¹⁰⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1993, 3: 337.

pılan sadeleştirme ve tahkik çalışmalarında, artan esas kaynaklara ulaşım imkânları ve okuyucu kitlesinin kültür düzeyi düşünüldüğünde bu isimler uluslararası yazım kriterlerine uygun olarak aktarılmalıdır.

Hak Dini Kur'an Dili'nin metninde Bakara sûresinin 133. âyetinin tefsirinde “kitabı habkukta”¹⁰⁷ sadeleştirmesinde ise “Habkuk kitabında”¹⁰⁸ ve “Habkûk kitabında”¹⁰⁹ şeklinde kaynak verilmektedir. Habakkuk; Milâttan önce VII. asır ile VI. asrın başlarında yaşayan bir peygamberdir. Mezkûr kitap ise ona nispet edilmekte ve üç bölümden oluşmaktadır.¹¹⁰ Habakkuk ismi *Hak Dini Kur'an Dili*'ne ek olarak 1982 yılında basılan fihristte kitap isimleri bölümünde “*Kitâb-u Habakkuk*” şeklinde tashih edilerek verilmiştir.¹¹¹ Osmanlıca yazımı ise iki şekildeki okunuşa da müsaittir.¹¹² 2007 yılında yapılan sadeleştirmede ise bu isim hem Osmanlıca¹¹³ hem de Latin harflerine dönüştürülmüş¹¹⁴ metne uymayacak bir yazılışla “Habuk Kitabı”¹¹⁵ şeklinde yer almaktadır. Bu yanlış, sadeleştirmelerde daha dikkatli olunması gerektiğini göstermektedir.

Kaynak gösteriminde ortaya çıkan hataların bir kısmı da eser ve müellif hakkında verilen yanlış bilgiden değil de aktarılan bilgilerin kaynağa ulaşmayı sağlayacak netlikte olmamasından kaynaklanmaktadır. Kaynak gösterimindeki bu belirsizlikler (a) müellifin isminin veya (b) künyesinin herkesçe bilinmemesi sebebiyle oluştuğu gibi (c) birçok eseri olan müellifin eser isminin verilmemesi veya (d) literatürde aynı adla birçok eser bulunmasına rağmen müellifin isminin açıklanmaması sebebiyle de ortaya çıkmaktadır.

Hak Dini Kur'an Dili'nin metninde bazı eserlerin yazarları eksik olarak veya mahlaslarıyla verilmektedir. Elmalılı Mücâdile sûresi 11. âyetin tefsirinde “İbni Lâl Mekârimi ahlâkta”¹¹⁶ ifadesiyle naklettiği bir hadis kaynakını vermektedir. Araştırmamıza göre “İbni Lâl” künyesi ile aktarılan müellifin isminin tamamı Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Ferec b. Lâl el-Hemedânî eş-Şâfiî'dir (ö. 398/1007). Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî'nin (ö. 748/1348)

¹⁰⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 1: 502; 3, 1735.

¹⁰⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1993, 1: 402; 2007, 1: 494; 2011, 1: 380; 2013, 1: 497; 2018, 1: 501.

¹⁰⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2003, 1: 491.

¹¹⁰ Ömer Faruk Harman, “Ahd-i Cedid” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 497.

¹¹¹ Uysal v. dğr. *Hak Dini Kur'an Dili Fihrist ve Lügatı* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1982), 553.

¹¹² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2015, 1: 453.

¹¹³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2015, 4: 145.

¹¹⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 3: 1735.

¹¹⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2007, 3: 311.

¹¹⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 7: 4796; 1993, 7: 188; 2003, 8: 140; 2012, 8: 138; 2018, 7: 622.

(ابن لال في مكارم الأخلاق) şeklindeki aynı ibareyi *Siyeru âlâmi'n-nübelâ* adlı eserinde de kaydetmekte ayrıca el-Hemedânî'nin *Sünen* ve *Mu'cemu's-sahâbe* isimli iki eseri olduğunu belirtmektedir.¹¹⁷ “İbni Lâl Mekârimi ahlâkta” şeklinde kaynak veren ilk şahıs Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân el-İrâkî'dir (ö. 806/1404) ve bu ibareyi (ابن لال في مكارم الأخلاق) *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*'in hadislerini tahrir ettiği eserinde kaydetmiştir. Ondan sonra ise aynı ibarenin Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kâdîhân el-Müttakî el-Hindî'nin (ö. 975/1567). *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-efâl* adlı eserinde olduğu görülmüştür.¹¹⁸ Bu sebeple Elmalılı'nın bu rivayeti kaynakları arasında bulunan *Kenzü'l-ummâl*'den aldığı söylenebilir. Bu kaynağın Elmalılı'nın tefsirinin kaynakları üzerine çalışılan ve kısmî isnad işlemi yapılan Huzur Yayınları'nın sadeleştirmesinde verilmesi de bu çalışmanın değeri açısından önemlidir.¹¹⁹

Elmalılı, İsrâ sûresinin birinci âyetinin tefsirinde “Alâmî”¹²⁰ şeklinde bir müfessirin künyesini aktarmaktadır. Yapılan sadeleştirmelerde ise “Alâmî”¹²¹ ve “Alamî”¹²² şeklinde Latin harfleriyle yayımlanan orijinal metindeki yazılışa uygun aktarımlar olduğu gibi “Alâî”¹²³ ve “el-'Alâî”¹²⁴ şeklinde bu orijinal nüsha ile örtüşmeyen bazı sadeleştirmeler de bulunmaktadır. Âlûsî'nin tefsirinde “العلامي” şeklinde kaydedilen mezkûr kaynakla¹²⁵ ilgili yapılan araştırmada, bu künyeyi taşıyan ve tefsir sahibi olan iki müellif bulunduğu tespit edilmiştir.¹²⁶ Hem metinde aktarılan bilgi hem de Alâmî'nin Kurtubî'den aynı ibareleri aktarması sebebiyle Elmalılı'nın kaynak gösterdiği müellifin; 500 yılında vefat eden Alâmî'nin değil de Kurtubî'nin (ö. 671/1273) vefat tarihinden sonra yaşayan ve bu künyeye sahip olan Kutbed-dîn Mahmud b. Mes'ud eş-Şirâzî (ö. 710/1311) olduğu tespit edilmiştir. Böylelikle Kutbed-dîn Mahmud b. Mes'ud eş-Şirâzî'nin *Fethu'l-mennân fi tefsiri'l-Kur'ân* adlı eserinin de *Hak Dini Kur'ân Dili*'nin kaynakları arasında olduğu görülmüştür.¹²⁷

¹¹⁷ Zehebî, *Siyeru âlâmi'n-nübelâ*, 12: 523.

¹¹⁸ Alâud-dîn Ali b. Hüsâmeddîn İbn-i Kâdîhân, *Kenzü'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-efâl*, thk. Bekri Hayyanî-Safvet es-Sikâ, 5. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981), 10: 181.

¹¹⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 2007, 7: 512.

¹²⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1971, 5: 3149.

¹²¹ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1993, 5: 114; 2003, 5: 468; 2012, 5: 385.

¹²² Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 2011, 5: 344.

¹²³ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1992: 5, 280; 2018, 5: 313.

¹²⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 2013, 5: 456.

¹²⁵ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fi tefsiri's-Seb'i'l-Mesâni*, 1415/1994, 8: 307.

¹²⁶ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zünûn an esâmi'l-kütubi ve'l-fünûn*, 1: 451, 453; 2: 1235.

¹²⁷ Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zünûn an esâmi'l-kütubi ve'l-fünûn*, 1: 453; 2: 1235. Alâmî'nin Kurtubî'den yaptığı nakiller için bk. Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, 1: 268, 269, 346.

Elmalılı Şûrâ sûresinin 51. âyetinin tefsirinde müellifin adını “Abdülvehhab Şârânî”¹²⁸ ve “Şârânî”¹²⁹ olarak vermekte fakat eserinin adını belirtmemektedir. Müellifin tam adı; Ebû'l-Mevâhib (Ebû Abdirrahmân) Abdülvehhâb b. Ahmed b. Ali eş-Şârânî el-Mısırî'dir (ö. 973/1565). Şârânî'nin eserlerinin sayısı kendi ifadesine göre 300 civarındadır. 100'ü aşkın eseri ise günümüze ulaşmıştır.¹³⁰ Şûrâ sûresi 51. âyetin tefsirinde yapılan bu atıf aynı şekilde Âlûsî'nin tefsirinde de yer almaktadır.¹³¹ Âlûsî burada kaynak vermese de daha önceki âyetlerin tefsirinde yine Şârânî'den bu sefer *el-Kibrîtü'l-ahmer fi beyâni 'ulûmiş-Şeyhi'l-Ekber* adlı kitabın ismini vererek alıntı yapmaktadır.¹³² Burada verilen kaynağın ikinci olarak Şârânî'den yapılan alıntı için geçerli olmadığı metin üzerinden yapılan araştırmada görülmüştür. Metinde verilen bilgiler üzerine yapılan araştırmalar sonucunda verilen bilgilerin Şârânî'nin *el-Kavâ'idü's-seniyye fi tevhidî ehli'l-husûsiyye* adlı eserinden nakledildiği tespit edilmiştir.¹³³ 300 eseri olan bir müellif için Elmalılı'nın aktardığı bilginin sadece bir eserinde bulunduğunu ifade etmek oldukça güçtür. Bu sebeple verilen kaynak haricinde günümüze ulaşan veya ulaşmayan Şârânî'ye ait eserler içinde başka kaynakların da aynı veya benzer bilgileri içerdiği söylenebilir.

Elmalılı, Kâria sûresi altıncı âyetin tefsirinde “موازنه” lafzını tefsir ederken “Kenzül'esrar sahibi de” şeklinde kaynak göstermektedir.¹³⁴ Hikmet Yayınları'nın yaptığı sadeleştirmede, Elmalılı'nın da tefsir metninin üst paragrafında belirttiği üzere Âlûsî'nin tefsirinden aktarılan¹³⁵ bu kaynağın *Rûhu'l-me'ânî*'deki yerine isnad edilmiş ayrıca *Kenzü'l-esrâr*'dan nakledildiği belirtilmiş fakat ilk kaynağa isnad edilmemiştir.¹³⁶ *Rûhu'l-me'ânî*'nin tahkikli nüshasına bakıldığında da *Kenzü'l-esrâr* hakkında bilgi verilmediği görülmektedir.¹³⁷ Literatürde *Kenzü'l-esrâr* isminde birçok eser bulunması¹³⁸ ayrıca bu eserlerin birçoğunun günümüzde basılmayıp sadece el yazması nüshalarına ulaşılabilmesi, Elmalılı'nın hangi eserden bilgi aktardığının tespitini zorlaştırmaktadır.

¹²⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 6: 4257; 1993, 6: 366; 2007, 7: 40; 2011, 7: 237; 2013, 7: 288.

¹²⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 6: 4260; 2007, 7: 42; 2012, 7: 220; 2018, 7: 61.

¹³⁰ Hayri Kaplan, “Şârânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 347-350. Web Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sarani> (Erişim Tarihi: 23.04.2019)

¹³¹ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri's-Seb'i'l-Mesâni*, 1431/2010, 14: 335.

¹³² Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri's-Seb'i'l-Mesâni*, 1431/2010, 14: 328, 335.

¹³³ Ebû'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Ali eş-Şürünlâlî, *İkrâmü üli'l-elbâb bi-şerifi'l-hitâb* (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971), 50-51.

¹³⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 9: 6033; 1993, 9: 67; 2003, 10: 72; 2007, 9: 425; 2011, 9: 153; 2012, 10: 141; 2018, 9: 474.

¹³⁵ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri's-Seb'i'l-Mesâni*, 1415/1994, 15: 448; 9: 54.

¹³⁶ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2007, 9: 425.

¹³⁷ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsiri's-Seb'i'l-Mesâni*, 1431/2010, 29: 287.

¹³⁸ İsmâil b. Ahmed b. Muhammed Emin b. Mîr Selîm el-Bâbânî el-Bâgdâdî, *İdâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ keşfi'z-zünûn* (Beyrut-Lübnan: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 4: 383.

Eserin tespitinde kitap ismine dair verilen bilgi yeterli olmayınca metin ve aktarılan bilgi üzerinden tarama yapılarak “mizân” ve ahiret ahvalinin anlaşıldığı *Kenzü'l-esrâr* isimli eserler incelemeye alınmıştır. *Keşfü'z-zünûn*'da yapılan açıklamalardan bu eserler arasında Ebû Abdullah Muhammed b. Said b. Ömer b. Saïd es-Sanhâcî'nin (ö. ?), *Kenzü'l-esrâr ve levâkihu'l-efkâr*¹³⁹ adlı eserinin haşr ve neşr konularına dair bölümlere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan incelemelerde baskısı olmayan bu eserin, el yazması nüshasının 24. yaprağında mizan ve lisan ile ilgili bilgiler yer aldığı görülmüştür.¹⁴⁰ Bununla birlikte mezkûr el yazmasında manzum olarak “ويوضع الميزان باتفاق” denilse de bu metnin *Elmalılı Tefsiri*'ndeki “Kenzül'esrar sahibi de buna cezm etmemiştir” (kesin olarak ifade etmiştir) sözünün¹⁴¹ netliğini taşıyacak bir metin olmadığı görülmektedir. Buradaki kesinliğin, ifadenin yanı sıra Elmalılı ve Âlûsî'nin işârî te'vile dolayısıyla tasavvufî kaynaklara olan bağlılıklarıyla ilgili olduğu söylenebilir.¹⁴²

2.2. Elmalılı Tefsiri'nin Kaynakları Üzerine Yapılan Akademik Çalışmalarda Bulunan Hatalar

2.2.1. Fihristte Bulunan Hatalar

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde; Asım Uysal, Kadir Kesici, Kamil Uzun, Mustafa Köseoğlu tarafından lisans tezi olarak “Hak Dini Kur'an Dili Kılavuzu” ismiyle 1981 yılında *Elmalılı Tefsiri*'ne dair bir fihrist hazırlanmıştır. *Hak Dini Kur'an Dili*'ne ek olarak 1982 yılında basılan bu fihristte “Totistan kostantin” şeklindeki şahıs ismi kitap fihristine alınmıştır. Tefsir metninin bağlamından ve “Totistan Kostantine kadar” ibaresinden¹⁴³ açıkça şahıs ismi olduğu anlaşılan bu ismin kitap fihristine alınması bilgi değil dizgi hatası olarak kabul edilebilir. Aynı fihristte “Fetevâd” şeklinde verilen kitap ismi Elmalılı'nın “lâkin Nevevî Fetavade ru'yeti tashih etmiş” ifadesinden¹⁴⁴ zuhûlen alınmıştır. Nevevî'ye (ö. 676/1277) ait olan

¹³⁹ Mustafa Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zünûn an esâmi'l-kütubi ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsnî, 1359/1941), 2: 1513.

¹⁴⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Said b. Ömer b. Saïd Sanhâcî, *Kenzü'l-esrâr ve levâkihu'l-efkâr*, Kral Suud Üniversitesi Kütüphanesi, nr. 3747, 24b.

¹⁴¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 9: 6033; 2011, 10: 153.

¹⁴² Mizân konusuyla ilgili olarak Âlûsî Enbiyâ sûresinin 47. âyetini açıklarken “كما ذكر الواحدى وغيره وحزم” diyerek aynı şekilde kaynak vermektedir. Bk. Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fî tefsiri's-Seb'i'l-Mesânî*, 1415/1994, 9: 54. *Rûhu'l-meânî*'nin tahkikli nüshasına bakıldığında bu âyetin tefsirinde *Kenzü'l-esrâr* hakkında “Ebû Abdullah Muhammed b. Said b. Ömer b. Saïd es-Sanhâcî, *Kenzü'l-esrâr ve levâkihu'l-efkâr*” şeklinde bilgi verildiği görülmektedir. Bk. Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fî tefsiri's-Seb'i'l-Mesânî*, 1415/1994, 17: 117.

¹⁴³ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 5: 3163; 2015, 6: 394.

¹⁴⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 7: 4585.

kitabın asıl ismi *el-Mensûrât ve uyûnü'l-mesâili'l-mühimmât (el-Mesâilü'l-mensûre, Uyûnü'l-mesâili'l-mühimme fetâvâ'l-imâm en-Nevevî)*'dir. *Hak Dini Kur'an Dili*'nin metninde doğru olarak aktarılan bu kaynak fihriste Türkçede ismin bulunma halini ifade eden “de” hali yerine fetva kelimesinin çoğulu olan fetevâ kelimesinin cemi mükesser Arapça çoğul ekiyle fetevât şeklinde yazılmıştır. Fihriste harf eklemek suretiyle yapılan bu hataya benzer bir hata da harf eksiltilecek meydana gelmiştir. Metinde “Hürmüsün nevamisini Arabiye nakletmiştir”¹⁴⁵ ibaresindeki “nevamisi” fihristte “Nevâmi” olarak kaydedilmiştir.¹⁴⁶

Kitap isimleri fihristinde; bazı kitapların tam ismi bulunamayıp veya aynı isimli birkaç kitap olup da metinde kaynak gösterilen kitabın hangisi olduğu anlaşılmadığında bu kitap isminden sonra soru (?) işareti konulmuştur.¹⁴⁷ Bu şekilde fihristlenen kaynaklardan biri de; Fecr sûresinin üçüncü âyetinin tefsirinin metninde “sahib matlain”¹⁴⁸ sadeleştirmelerde “Sahib-i matla'in”¹⁴⁹ ve “Matla' sahibinin”¹⁵⁰ şeklinde kaydedilmiştir. Fihristte ise bu kaynak “Matla” ibaresiyle yazılmıştır.¹⁵¹ Fihristte künyesinin tespit edilemediği belirtilip soru işaretiyle gösterilmiş olan bu kitabın, metne bakıldığında açıkça belirtilmese de Elmalılı'nın Âlûsî'den aktardığı bir kaynak olabileceği düşünülmektedir.¹⁵² Bu ihtimal üzerine Âlûsî'nin tahkiki basımına bakılmış ve Matla' isimli kaynağın Âlûsî'den aktarıldığı tespit edilmiştir. Ancak burada da kaynağın isnadının yapılmadığı görülmüştür. Metinde yer alan bilgi ve kitap isimlerinden hareketle yapılan araştırmalar sonucunda söz konusu kitabın Muhammed b. Ebi'l-Feth b. Ebi'l-Fadl el-Ba'li, Ebû Abdillâh Şemşüddin'in (ö. 709/1309), *el-Matla' alâ elfâzi'l-mukni'* adlı eseri olduğu tespit edilmiştir.¹⁵³

Kitâb-u Eş'iyâ şeklinde fihristte yer verilen¹⁵⁴ bu esere Bakara sûresinin 133. âyetinin tefsirinde metin içerisinde “Kitabı Eş'iyânın yirmi ikinci

¹⁴⁵ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 3: 1752.

¹⁴⁶ Ahmed b. el-Kâsım b. Halife b. Yûnus el-Hazrecî Muvaffakuddîn Ebü'l-Abbâs (İbn Ebû Usaybia). *Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etibbâ*. thk. Dr. Nazar Rıdâ (Beyrut: Dâru Mektebetü Hayat, ts.), 1: 86; Uysal v. dğr. *Hak Dini Kur'an Dili Fihrist ve Lügati*, 555.

¹⁴⁷ Uysal v.dğr. *Hak Dini Kur'an Dili Fihrist ve Lügati*, 549.

¹⁴⁸ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 8: 5794.

¹⁴⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2007, 9: 201; 2011, 9: 499; 2018, 9: 232.

¹⁵⁰ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2012, 9: 434.

¹⁵¹ Uysal v. dğr. *Hak Dini Kur'an Dili Fihrist ve Lügati*, 554.

¹⁵² Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1971, 8: 5794.

¹⁵³ Muhammed b. Ebi'l-Feth b. Ebi'l-Fadl el-Ba'li, Ebû Abdillâh Şemşüddin, *el-Matla' alâ elfâzi'l-mukni'*, thk. Muhammed el-Arnâvut ve Yasîn Mahmed el-Hatîb (Cidde: Mektebetü's-Süvâdi li't-Tevzî, 1423/2003), 1: 26.

¹⁵⁴ Uysal v. dğr. *Hak Dini Kur'an Dili Fihrist ve Lügati*, 552.

faslında”¹⁵⁵ şeklinde, yapılan sadeleştirmelerde ise; “Eş’iya Kitabı’nın yirmi ikinci faslında”,¹⁵⁶ “Eş’iya kitabının yirmi ikinci bölümünde”,¹⁵⁷ ve kitabın hangi faslında olduğu hazfedilerek “Kitabı Mukaddes’in İş’aya kitabında”¹⁵⁸ şeklinde yer verilmiştir.

Bu referans, Bakara sûresinin 133. âyetinin tefsirinde “Kitabı Eş’iyada”,¹⁵⁹ “İş’aya kitabında”,¹⁶⁰ “Eş’iya Kitabında”¹⁶¹ ve “İş’aya Kitabı’nda”¹⁶² şeklinde farklı yazılımlarla yer almaktadır.

Aynı referansın Bakara sûresinin 150. âyetinin tefsirinde ise; “Ahdi kadimden kitabül Eş’iyada”,¹⁶³ “Eski Atik’ten Kitabü’l Eş’iyâda”,¹⁶⁴ “Tevrat’taki İş’aya kitabında”¹⁶⁵ ve “ezelî ahdden Kitabü’l Eş’iyâda”¹⁶⁶ şeklinde kaydedildiği görülmektedir. Bu durum, sadeleştirmede bazı yerlerde metne bire bir sadık kalınmayıp düzeltme ve açıklamalarda bulunulurken bazı bölümlerde düzeltmeye gidilmeden sadeleştirilme yapıldığını göstermektedir. Bu ise sadeleştirmelerde genel geçer, standart bir metot belirlenmediğini ortaya koymaktadır.

2.2.2. Diğer Akademik Çalışmalarda Bulunan Hatalar

Hak Dini Kur’an Dili’nin kaynakları üzerine yapılan bir doktora tezinde, tefsir metninde Fâtîha sûresi yedinci âyetinin tefsirinde “Keşfi pezdevî” olarak geçen¹⁶⁷ Abdülazîz el-Buhârî’nin (ö. 730/1330), *Keşfü’l-esrâr fi şerhi Usûli’l-Pezdevî* adlı eseri kelâm ilmine âit eserler arasında zikredilmektedir.¹⁶⁸ Oysaki bu eser Pezdevî’nin fıkıh usûlü eserine dair şerh çalışması olup aynı zamanda bir usûl-i fıkıh külliyyatı niteliğindedir.

Elmalılı Şuârâ sûresi 194. âyetinin tefsirinde “Necmüddini kübrâ tefsirinde der ki:” şeklinde Necmeddin-i Kübrâ’dan (ö. 618/1221) alıntı yapmaktadır.¹⁶⁹ Elmalılı’nın kaynaklarını konu alan “Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur’an Dili” adlı araştırmasında İsmet Ersöz de

¹⁵⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1971, 1: 503.

¹⁵⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2011, 1: 380; 2012, 1: 401

¹⁵⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1993, 1: 403.

¹⁵⁸ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2007, 1: 495.

¹⁵⁹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1971, 1: 504.

¹⁶⁰ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2007, 1: 496; 2018, 1: 501.

¹⁶¹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2011, 1: 381; 2012, 1: 402.

¹⁶² Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2013, 1: 499.

¹⁶³ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1971, 1: 537.

¹⁶⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2007, 1: 526; 2018, 1: 536.

¹⁶⁵ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2013, 1: 526.

¹⁶⁶ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1993, 1: 427.

¹⁶⁷ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1971, 1: 129.

¹⁶⁸ Mustafa Özel, *Elmalılı ile Mevdu’dî’nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım* (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1999), 28.

¹⁶⁹ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1971, 5: 3644.

Necmeddin-i Kübrâ'yı Elmalılı'nın kaynaklarını arasında göstermektedir. Bununla birlikte *et-Te'vîlâtün-Necmiyye* isimli eseri de Necmeddin-i Kübrâ'ya atfederek kaydetmiştir.¹⁷⁰ Kaynaklarda Necmeddin-i Kübrâ'ya atfedilen ve *Aynü'l-hayât* künyesiyle de bilinen *et-Te'vîlâtün-Necmiyye* isimindeki bu tefsir, aslında müridi Necmeddin-i Dâye'nin (ö. 654/1256) *Bahrü'l-hakâ'ik ve'l-me'ânî fi tefsîri'(l-Kur'ân ve')s-seb'i'l-mesânî* adlı eseridir. Karışıklık Necmeddin-i Dâye'nin eserinin Necmeddin-i Kübrâ'ya nispet edilmesinden kaynaklanmaktadır.¹⁷¹ Bu kaynağın yazarına nispeti konusunda Elmalılı'nın yaptığı yanlış İsmet Ersöz tekrar ederek eserine taşımıştır.

Gerek *Elmalılı Tefsiri*'nin kaynaklarının birçok emek sonucu indekslendiği fihriste gerekse *Hak Dini Kur'an Dili*'nin kaynaklarını konu alan mezkûr iki doktora tezine bakıldığında ilgili literatürün istisnalar hariç tamamının doğru olarak aktarıldığı görülmektedir. Söz konusu yanlışlar daha önce de vurgulandığı üzere hemen hiçbir müellifin müstağni kalamayacağı hatalardır. Mezkûr çalışmalar *Hak Dini Kur'an Dili*'nin kaynaklarını listelemiş ve hataları üzerine bir çalışmanın yapılabilmesine imkân tanımış, ilmin ilerlemesine önayak olmuşlardır.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Kaynak gösterimi sürecinde ortaya çıkan ve doğru bilgi içermeyen ifadelerin bir kast olmadıktan sonra yanlış olarak değil de her müellifin maruz kalabileceği hatta *tüm gayretlerine rağmen müstağni kalamayacağı hatalar* şeklinde tanımlanması gerekmektedir. *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsirin metninde farklı alanda yazılmış 300'e yakın kaynaktan yararlanıldığı açıkça belirtilmektedir. Bu eserlerden bazıları 200'ü aşkın yerde kaynak gösterilirken bazılarında ise sadece bir kez atıf yapılmıştır. Böylelikle ortaya çıkan binlerce kaynak gösteriminden bazılarının istisnai olarak künyelerinin eksik veya hatalı şekilde kaydedilmeleri normal karşılanmalıdır. Bununla birlikte düşülen hataların sonraki çalışmalarda tekrar edilmemesi için bu hataların tespiti ve mahiyetinin bilinmesi oldukça önemlidir.

Elmalılı Tefsiri'nde kaynak gösteriminde ve naklinde yapılan yanlış ve hatalar; şahıs isimlerinde, kitap isimlerinde, hem şahıs hem eser isimlerinde ve kitap bölümlerine dair bilgilerde yapılan hatalar olarak dörde ayrılmaktadır.

Hak Dini Kur'an Dili'nde kaynak gösteriminde rastlanılan hataların kime

¹⁷⁰ İsmet Ersöz, *Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'an Dili*, 78.

¹⁷¹ Mehmet Okuyan, "Necmeddin-i Dâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 496-497; Hamid Algar, "Necmeddin-i Kübrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 498-500.

ait olduğunu tespit, hangi nüshanın esas alındığına bağlı olarak değişiklik arz edebilmektedir. Yapılan taramalar sonucunda tespit edilen yanlışların kimisinin Elmalılı'ya ait olduğu kimisinin ise Elmalılı'nın el yazması müsveddelerin tebyiz (temize çekme) sürecinde meydana geldiği görülmüştür. Bazı hatalar Osmanlıca orijinal metnin Latin harflerine dönüştürülme sürecinde ortaya çıkarken, bazıları ise yalnız sadeleştirilmiş metinlerde bulunmaktadır. Böylelikle yapılan araştırmalarda tespit edilen yanlışların Elmalılı'nın tefsiri üzerine oluşan literatürün hemen tamamında yer aldığı görülmektedir. Bu sebeple kaynakçaya dair hatalar, Elmalılı'nın düştüğü hatalar yerine; Elmalılı'nın el yazması müsveddelerinde, *Hak Dini Kur'an Dili* tefsirinin Osmanlıca tıpkıbasımında, Latin harfleriyle orijinal ve sadeleştirilmiş baskılarına ait farklı metinlerde, hazırlanan kaynakçalarda ve tefsirin kaynaklarına dair akademik çalışmalarda ortaya çıkan hatalar olarak isimlendirilebilir.

Kaynak gösteriminde ve naklinde *Hak Dini Kur'an Dili*'nde tespit edilen yanlış, hata ve belirsizlikler şu şekillerde ortaya çıkmaktadır;

1. Tefsir tarihi boyunca birçok tefsirin düştüğü müteselsil yanlışlar.
2. Sadece alıntı yapılan tefsirin düştüğü ve Elmalılı'nın tekrar ettiği yanlışlar.
3. Bir yerde doğru olarak verilen kaynak bilgisinin başka bir yerde yanlış verilmesi.
4. Elmalılı'nın kendisinin düştüğü hatalar.
5. Elmalılı'nın müsveddelerinde bulunmayıp tebyiz ve Osmanlıca tıpkıbasımlar dâhil tüm nüshalarda bulunan yanlışlar.
6. Tebyiz ve Osmanlıca asıllarda bulunmamasına rağmen sonraki baskılarda düşülen hatalar.
7. Hem şahıs hem eser isimlerinde yapılan hatalar.
8. Sadece şahıs isimlerinde yapılan hatalar.
9. Sadece kitap isimlerinde yapılan hatalar.
10. Kitap bölümlerine dair verilen bilgilerde yapılan hatalar.
11. Birçok esere sahip olan müellifin hangi eserinden alıntı yapıldığının belirtilmemesinden kaynaklanan belirsizlikler.
12. Literatürde aynı isimle kaydedilmiş bazı eserlerin müellifinin zikredilmemesinden kaynaklanan belirsizlikler.
13. Verilen künyenin herkesçe malum olmamasından kaynaklanan belirsizlikler.
14. Hemen her baskıda farklı şekilde yer alan hatalar.
15. Sadeleştirmelerin en az birinde düzeltilen hatalar.

16. Tefsir için hazırlanan fihristte düşülen hatalar.

17. Tefsir için hazırlanan fihristte düzeltilen hatalar.

18. Elmalılı'nın kaynaklarını konu alan çalışmalarda ortaya çıkan hatalar.

Araştırma sürecinde elde edilen bazı rivayetler ve aktarılan bilgilerde ortaya çıkan yanlışlar giriş bölümünde Ahmet b. Hanbel'den aktarılan; tefsir rivayetlerinin zaafına değinen sözünü ne yazık ki tasdik eder mahiyettedir. Bu durum sadece Elmalılı'nın değil tüm tefsirlerin kaynaklarının ayrıntılarıyla incelenmesi gerektiğini göstermektedir.

Örnek olarak; "Kadr sûresi'nin Medine'de nâzil olan ilk sûre olduğu"na dair kavlin sırasıyla; Ali b. Huseyn b. Vâkıd'dan (ö. 211/826), el-Vâkıdî (ö. 207/823) ve el-Vâhidî'den (ö. 468/1076) aktarılması kaynakça hatalarının yüzyıllar süren bir geçmişi olabileceğini ve ilk kaynaklara ulaşılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Mutaffifin sûresinin Hz. Peygamber'in Medine'ye gelişinden hemen sonra indiğini belirten rivayetin aktarımında iki farklı çizginin oluştuğu görülür. Aynı yüzyılda yaşamalarına rağmen bu rivayeti isnad zinciriyle nakleden eserlerin doğru bilgi aktarımında bulunmalarına rağmen, isnad zincirini hazfeden eserler Mutaffifin ve Kadr sûrelerini birbiriyle karıştırmışlardır. Bu gibi hatalara düşülmesi, tefsir ilminde rivayetlerin isnad zincirlerine verilen ehemmiyetin ne kadar yerinde olduğunu göstermektedir. Ayrıca bir tefsirden aktarılacak bilgilerde; dirayete dair unsurlar için geçerli olmasa da rivayete ait unsurların ilk rastlanan eserden değil de, literatürde bu bilgiyi aktaran ilk kaynaktan verilmeye çalışılması asırlar boyunca negatif özneliğe maruz kalmış metinlerden korunma imkânı sağlamaktadır.

el-Huttelî (ö. 283/896) ve Ahmed el-Bişbîşî (ö. 820/1417) hakkında düşülen hatalarda görüldüğü üzere yazılan tefsirin kaynaklarının da tahkik ve isnad sürecinden geçmiş olması doğru bilgi aktarmakta oldukça önemlidir. Elmalılı'nın son yıllarda neşredilen Âlûsî'nin *Rûhu'l-meânî fi tefsiri's-Seb'i'l-Mesânî* adlı tefsirinin tahkikli ve isnad bilgileri eklenmiş baskısını görmesi durumunda mezkûr hatalara düşmeyeceği yapılan açıklamalardan anlaşılmaktadır. Genelde tüm akademik çalışmalarda, özelde ise tefsir alanında yapılan çalışmalarda eserlerin tahkikli ve isnad bilgileri eklenmiş neşirlerinin de karşılaştırmalı olarak görülmesi araştırmacıları benzer hatalara düşmekten koruyacaktır.

Elmalılı Tefsiri'nde ve bu tefsir üzerinde yapılan sadeleştirmelerde en fazla tekrar eden hataların; Edward Gibbon (ö. 1794) ve Leone Caetani (1869-1935) örneklerinde şahit olunduğu üzere Batılı araştırmacıların

isimlerinin yazılışları konusunda ortaya çıktığı görülmektedir. Kaynaklara ulaşım imkânlarındaki ve okuyucu kitlesinin kültür düzeyindeki artış düşünüldüğünde bu isimlerin uluslararası yazım kriterlerine uygun olarak aktarılması önem arz etmektedir.

İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs* adlı eserinin birçok yerde doğru aktarılırken bir yerde yanlış kaydedilmesi ancak; unutkanlık ve dalgınlık sonucu yapılan bir hata ve zühul alarak vasıflandırılabilir. Habakkuk isminin; Habkuk, Habkûk veya Habbuk şeklinde aktarımı büyük kaynakça hataları olarak değil de istinsah hataları olarak da görülebilecek yanlışlardır. Bununla birlikte *Elmalılı Tefsiri*'nin kaynak bir eser ve Cumhuriyet tarihinin en önemli Türkçe tefsirlerinden biri olarak takdimi bu gibi yanlışlardan *Hak Dini Kur'an Dili*'nin arındırılmasını gerekli kılmaktadır.

Yapılan araştırma sonucunda *Elmalılı Tefsiri*'nin Latin harfleriyle basılan orijinal metinlerinde tespit edilen kaynak gösterimine dair bazı yanlışların tefsirin Osmanlıca aslında olmadığı görülmüştür. Bunların yanı sıra Osmanlıca nüshalarda da kitap ve yazar ismine dair yapılan bazı yanlışlar tespit edilmiştir. Bu yanlışlar kimi zaman Elmalılı'nın kendi verdiği kaynaklarda ortaya çıkarken kimi zaman da alıntı yaptığı kaynakta, yanlış verilen kaynak bilgisi sebebiyle meydana gelmektedir. Bunların Latin harflerine yapılan çeviriler ve sadeleştirmelerde de tekrar ettiğine şahit olunmuştur. Büyük emek sonucu ortaya konulduğu anlaşılan bazı sadeleştirmelerde kaynak gösterimi açısından hassasiyet gösterilse de birçok yanlış tekrar edilmiştir. Sadeleştirmelerde muhatapların anlayacağı şekilde dilin güncellenmesi hedeflenirken verilen yabancı kaynakların uluslararası yazımlarına uygun olarak ve günümüz Türkçesiyle ifade edilmemesi de kaynak gösterimine dair diğer bir eksikliği oluşturmaktadır. Özellikle hatalı sûre isimlerine varıncaya kadar önceki sadeleştirmelerde tespit edilip düzeltilen hata ve yanlışların sonraki sadeleştirmelerde tekrar edilip düzeltilmemesi yapılan sadeleştirmelerde bilgi birikimini dikkate almayan, ilmi bir çalışma ortaya koymaktan uzak eserlerle karşılaştığı düşüncesini desteklemektedir. Bu durum aynı zamanda akademik camiada, yapılacak çalışmaların sadeleştirmeler üzerinden değil de orijinal metinden olması gerektiği dolayısıyla bu sadeleştirmelerin akademik hüviyete sahip olmalarının gereksiz olduğu düşüncesine bağlanabilir. Diğer taraftan bu sadeleştirmelerin çoğunluğunda, var olan yanlışlara karşın, yanlış düzeltmeden ve yanlışla dikkat çekmeden doğru bilginin sadece dipnotlarla aktarılması yoluyla telafiye gidilmesi, ilme ve esere hürmetle veya okuyucunun kafa karışıklığına sebep

olmama çekincesiyle açıklanabilir. Akademik açıdan faydalı olmayan fakat gelenek açısından hoş karşılanabilecek bu gibi yaklaşımlar saygı ve kutsama arasındaki farkın belirginleştirilmesiyle daha doğru sonuçlar alınabilecek şekilde yönlendirilebilir.

Ülkemiz kütüphaneleri arasında *Elmalılı Tefsiri* üzerine yapılan sadeleştirmelerin tümüne hatta ekserisine sahip bir kütüphane bulunmamaktadır. Bazı eserlerin sadece bir veya birkaç kütüphanede bulunması ve bu kütüphanelerin farklı şehirlerde olması; *Hak Dini Kur'an Dili* üzerine yapılan sadeleştirmelerden istifade etmeyi ve bu eserleri tetkik eden araştırmalar yapmayı zorlaştırmaktadır. Büyükşehirlerde bulunan kütüphanelerin bir kısmının *Elmalılı Tefsiri*'nin sadeleştirmelerinin tümüne sahip olmaları hem bundan sonra yapılacak sadeleştirmelerde hem de bu alanda yapılacak çalışmalarda araştırmacılara kolaylık sağlayacaktır.

Araştırmada tespit edilen yanlışlar Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları başta olmak üzere Elmalılı'nın tefsirini neşretmeyi dini, ilmi ve kültürel bir mesuliyet olarak gören yayınevlerince neşredilecek baskıların tahkikli bir şekilde yapılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Osmanlıca aslında olmayıp, Latin harflerine dönüştürülme sürecinde ortaya çıkan yanlışların düzeltilmesi ise sorumluluktan öte, başta merhum Elmalılı'nın şahsı olmak üzere kul hakkı ve okuyucuya doğru metnin ulaşmasını sağlamakla mükellef yayınevleri açısından yayın ahlakı gereğidir. Bu özverinin gösterilmemesi, gelenek içerisinde önemli bir yeri olan; bir âlim ve eserinin, sadece ticari kaygılarla gündeme geldiği gerçeğiyle yüzleşilmesi anlamına gelmektedir.

KAYNAKÇA

- Akpınar, Cemil. "Huttelî, İbnü'l-Cüneyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 429. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Algar, Hamid. "Necmeddîn-i Kübrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 498-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmud. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri's-Seb'î'l-Mesânî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1431/2010.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmud. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri's-Seb'î'l-Mesânî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Askalânî, Ebu'l-Faysal Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer. *Tebşîru'l-müntebih bi tahrîri'l-müştebih*. Thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Beyrut-Lübnan: Mektebetü'l-İlmiyye, ts.

- Askalânî, Ebu'l-Faysal Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer. *Nüzhëtü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-Fiker*. Nşr. Nûreddin İtr, 3. Baskı, Dimeşk: Matbaatu's-Sabah, 1421/2000.
- Aslantürk, Ayşe Hümeýra. "Necmeddin Nesefî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 571-573. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aslantürk, Ayşe Hümeýra. *Ebu Hafs Ömer en-Nesefî'nin (ö.537-1142) "et-Teýsir fî't-tefsir" adlı Eserinin Tahlili ve el-Bakara Suresi'nin Tenkidli Neşri*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1995.
- Atik, Necmi. Elmalılı'nın "Hak Dini Kur'ân Dili" Adlı Tefsiri'nin Mukaddimesi'nin Edisyon Kritiği, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 6 (2016): 99-131.
- Aygün, Abdullah. "Tefsirlerin Rivayet ve Dirayet Ayrımının Sorunları", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8 (2015): 141-160.
- Bağdadî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb. *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbü's-sâmi'*. Thk. Tahhân Mahmûd, Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1403/1983.
- Bağdadî, İsmâil b. Ahmed b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm el-Bâbânî. *İdâhu'l-meknûn fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-Zünûn*. Beyrut-Lübnan: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Bikâî, İbrahim b. Ömer b. Hasen er-Ribât b. Ali b. Ebî Bekr. *Mesâidü'n-nazar li'l-işrâf alâ Mesâidü's-Süver: el-Maksidü'l-esmâ fi mütâbakatı ismi külli süüratin li'l-müsemmâ*, Riyâd: Dâru'n-Neşr, Mektebetü'l-Meârif, 1408/1987.
- Bilgin, Recep - Sıcak, Ahmet Sait. "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili İsimli Tefsirinin Müsveddeleri, Tebyizi, Mahtut Nüshaları, Latin Harfleriyle ve Osmanlıca Baskıları" 5. *Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi Tam Metin Kitabı*. Ed. Cereci, Sedat – Akhmetov, Nurlan. Türkiye: İksad Publications, 2019.
- Bilgin, Recep. *Bir Müfessirin Hadisçiliği: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Örneği*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2019.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Cündioğlu, Düccane. *Kur'an Çevirilerinin Dünyası*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2014.
- Cürçânî, Ebû Ahmed Abdullah b. 'Adî. *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*. (Beyrut: el-Kütübü'l-ilmîyye, 1418/1997.

- Çalışkan, Necmettin. *Habenneke ve Nüzûl Sıralı Tefsiri*. İstanbul: Şule Yayınları, 2017.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Dimeşki, Muhammed b. Abdillâh (Ebi Bekr) b. Muhammed İbn Mücâhid el-Kaysî eş-Şâfiî Şemsü'd-Din eş-Şehîr b'bn-i Nâsıru'd-Dîn. *Tavdîhu'l-müştebih fî dabtî esmâ'ir-ruvâti ve ensâbihim ve elkâbihim ve künâhüm*. Thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Ebû Abdillâh Şemşüddîn, Muhammed b. Ebi'l-Feth b. Ebi'l-Fadl el-Ba'li. *el-Matla' alâ elfâzi'l-mukni'*. Thk. Muhammed el-Arnâvut ve Yasin Mahmed el-Hatîb, Cidde: Mektebetü's-Süvâdi li't-Tevzî, 1423/2003.
- Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed. *el-İsrâiliyyât ve'l-mevzuât fî kütübi't-tefsîr*. 4. Baskı. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1987.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Sadeleştiren: Sıtkı Güllü, İstanbul: Huzur Yayınevi, 2003.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili Elmalılı Tefsiri*. Sadeleştirenler: Lütfullah Cebeci-Orhan Atalay-Sadık Kılıç, Ankara: Akçağ Yayınları, 2013.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili Tefsiri*. Tebyiz; Mahmud Bedreddin Yazır, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Sadeleştirenler: İsmail Karaçam-Emin Işık-Nusrettin Bolelli-Abdullah Yücel, İstanbul: Hikmet/Zehraveyn Yayınları, 2007.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Sadeleştiren: Nedim Yılmaz, İstanbul: Hisar Yayınları, 2011.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Sadeleştirenler: M. Nur Çetin, Taha Parlar, İdris Şen, Mesut Okumuş, Mevlüt Uyanık, Orhan Atalay, Yusuf Canpolat, Alim Gür, İstanbul: Çelik-Şura Yayınları, 1993.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1971.
- el-Qai', Muhammed Abdül Moneim. *el-Eslân fî ulûmi'l-Kur'an*. b.y.: y.y., 1417/1996.
- Endelûsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyyân

- Esîru'd-Dîn. *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*. Thk. Sıdkı Muhammed Cemil, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/2000.
- Ersöz, İsmet. *Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'ân Dili*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1985.
- Fadl Hasan, Abbâs. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn esâsiyyâtühû ve't-ticâhâtühû ve menâhicuhû fi'l-asri'l-hadîs*. Ürdün: Dârü'n-Nefâis, 1437/2016.
- Halebî, Nûre'd-Dîn Muhammed Itr. *Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Dimeşk: Dâru's-Sabah, 1414/1993.
- Hanbel, Ahmed b. Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Müsnedü el-İmam Ahmed b. Hanbel*. Thk. Şuayb el-Arnaût, Adil Mürşid, Âmir Gadbân, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Harman, Ömer Faruk. "Ahd-i Cedid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 497. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Herarî, Muhammed Emin b. Abdullah b. Yusuf b. Hasan Urammî Alevî Eşyübî. *Tefsîru hadâiki'r-ravh ve'r-reyhân fi ravâye ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1421/2001.
- Heyet. *Hak Dini Kur'ân Dili Fihristi ve Lügati*. Haz. Suat Yıldırım, Asım Uysal, Kadir Kesici, Kamil Uzun, Mustafa Köseoğlu, Durali Yılmaz ve Cahit Baltacı, İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1982.
- Heyet. *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, İstanbul: y.y., 1945: 2: 55-56.
- Huttelî, İshâk b. İbrâhîm b. Sinîn Ebü'l-Kâsım. *Kitâbü'd-dibâc*. Dâru'l-Beşâir, y.y., 1994.
- İbn Ebû Usaybia, Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus el-Hazrecî Muvaffakuddîn Ebü'l-Abbâs. *Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etibbâ*. Thk. Dr. Nazar Rıdâ, Beyrut: Dâru Mektebetü Hayat, ts.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb b. Sa'd Şemsuddîn. *Medâricu's-sâlikîn beyne menâzil iyyâke na'budu ve iyyâke neste'in*. 3. Baskı. Thk. Muhammed el-Mu'tasim billâh el-Bağdâdî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'Arabî, 1416/1996.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rabeî el-Kazvîni. *Sünenü İbn Mâce*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki, Kahire: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, ts.
- İbn-i Kâdihân, Alâu'd-dîn Ali b. Hüsâmeddin. *Kenzu'l-'ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. Thk. Bekrî Hayyanî-Safvet es-Sikâ, 5. Baskı. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981.
- İbnü'l-Esir, Ebû's-Saâdat Mecdüddîn Mübarek b. Muhammed el-Cezerî.

- en-Nihâye fi ğarîbi'l-hadîsi ve'l-eser*. Beyrut-Lübnan: Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979.
- Kannevcî, Ebû't-Tayyib Muhammed Sıddık Han b. Hasan b. Ali b. Lütfullah el-Hüseynî el-Buhârî. *Fethu'l-beyân fî mekâsıdı'l-Kur'ân*. Saydâ-Beyrut: el-Mektebetü'l-Mısriyyetü li't-Tıbâtî ve'n-Neşr, 1412/1992.
- Kaplan, Hayri, "Şar'ânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 347-350. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. *Cami'at-ta'rib ve Araççada Yabancı Kelimeler Me-selesi*. Doçentlik Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1982.
- Kâtip Çelebî, Mustafa. *Keşfu'z-zünûn an esâmî'l-kütubi ve'l-fünûn*. Bağdat: Mektebetü'l-Müsni, 1359/1941.
- Kılıç, Mahmud Erol. "Fusûsü'l-Hikem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 230-237. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferah el-Ensârî el-Hazrecî Şemsuddîn. *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed el-Berdûnî ve İbrâhîm Atfîş. 2. Baskı. Kâhîre: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Mâverdi, Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî. *Tefsîru'l-Mâverdi en-nüket ve'l-uyûn*. Thk. es-Seyyid İbn Abdü'l-Maksûd b. Abdü'r-Rahîm, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mehravânî, Ebû Kâsım Ahmet. *el-Fevâidü'l-müntehabe es-sihâh ve'l-garâib: Mehrevâniyyât*. Tahrîc: Hatîb el-Bağdâdî, Medîne: el-Câmiatü'l-İslâmiyyetü bi'l-Medîneti'l-Münevvere, 1422/2002.
- Mütehasıs Ulemâ Heyeti. *el-Mevsûatü'l-Kur'âniyyeti'l-mütehasasa*. Mısır: el-Meclisü'l-'Alâ liş-Şuûni'l-İslâmiyye, 2002.
- Okuyan, Mehmet. "Necmeddîn-i Dâye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 496-497. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özel, Mustafa. *Elmalılı ile Mevdudi'nin Tefsirlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 1999.
- Özgel, İshak. "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Tefsiri ve Hakkında Yapılmış Çalışmalar Bibliyografyası", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 10/19-20 (2012): 327.
- Öztürk, Nazif. "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Metrukâtı Hakkında Ön Rapor", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır*, 335-338, Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Paksüt, Fatma. "Merhum Dayım Hamdi Yazır". *Elmalılı Muhammed Ham-*

- di Yazır*. Ed. Süleyman Hayri Bolay. 2-24. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Rabât, Halid – İd, Seyyid İzzet. *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmâm Ahmed*. Feyyûm: Dâru'l-Felâh, 1430/2009.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî en-Nisâbüri. *el-Keşf ve'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân: Tefsîru's-Sa'lebî*, Thk. Muhammed İbn Âşûr, Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l-Arabî, 1422/2001.
- Sanhâcî, Ebû Abdullah Muhammed b. Said b. Ömer b. Saîd. *Kenzü'l-esrâr ve levâkihu'l-efkâr*. 3747: 24b. Kral Suud Üniversitesi Kütüphanesi.
- Sezgin, Fuad. *Târîhü't-türâsi'l-Arabî: ulûmü'l-Kur'ân ve'l-hadîs*. nakalehu ile'l-Arabiyye: Mahmûd Fehmî Hicâzî; racea Arefe Mustafâ, Saîd Abdurrahîm, Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1403/1983.
- Sıcak, Ahmet Sait. *Kur'an Tefsirinde Öznellik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed Abdullah. *Fethü'l-kadîr*. Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, Dâru'l-Kalemü't-Tayyib, 1414/1994.
- Şirbinî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbinî el-Kâhirî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm: es-Sirâcü'l-münîr*. Kahire: Matbaatü Bûlâg, 1285/1868.
- Şürünbülâlî, Ebû'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî. *İkrâmü üli'l-elbâb bi-şerîfi'l-hitâb*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1390/1971.
- Taberî, Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Tefsîrüt-Taberî: Câmîü'l-beyân an te'vili'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Tantavî, Muhammed. *et-Tefsîru'l-vasît li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru Nehdati Mısır, 1412/1992.
- Tâhir b. Âşur, Muhammed Tünisî. *et-Tahrîr ve't-tenvîr, "tahrîru'l-mâne's-sedîd ve tenvîru'l-aklu'l-cedîd min tefsîri'l-kitâbi'l-cedîd*. Tunus: Dâru't-Tûnusîyye li'n-Neşr, 1404/1984.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed eş-Şâfiî en-Nisâbüri. *et-Tefsîrû'l-basît*. Medine: Câmîati'i-İmâm Muhammed b. Suûdü'l-İslâmiyye. 1430/2008.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed eş-Şâfiî en-Nisâbüri. *Esbâbü nüzûli'l-Kur'ân*. Thk. Isâm b. Abdü'l-Muhsin el-Humeydân. 2. Baskı. Demmâm: Dâru'l-İslâh, 1412/1992.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed eş-Şâfiî en-Nisâbüri.

- el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed eş-Şâfiî en-Nisâbüri. *el-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. Thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dimeşk-Beyrut: Dâru'n-Neşr, Dâru'l-Kalem, ed-Dâru's-Şâmiye, 1415/1994.
- Yetik, Erhan. "Huttelî, Ebü'l-Fazl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 428. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed Abdürrezzâk el-Hüseynî Ebü'l-Feyz. *Tâcü'l-arûs*. b.y.: Dârü'l-Hidâye, ts.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. 'Usman b. Kaymaz. *el-İtticâhâtü'l-münharife fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm devâfi'uhâ ve def'uhâ*. 3. Baskı. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1406/1986.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. 'Usman b. Kaymaz. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. 'Usman b. Kaymaz. *Siyeru âlâmü'n-nübelâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Matbaatü Îsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Kur'ân İlimleri: Menâhilü'l-İrfân Tercümesi*. Trc. Halil Aldemir – Ramazan Şahan. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015.